तुंख्य:या
वज्रवीर महाकालया
सांस्कृतिक अध्ययन

विमलप्रभा वज्राचार्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तुंख्य:या वज्रवीर महाकालया सांस्कृतिक अध्ययन

च्वमि
विमलप्रभा वज्राचार्य

पिकाक
वंशीधर वज्राचार्य
नःत्वाः - २०, यल महानगरपालिका ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नां : तुंख्य:या वज्रवीर महाकालया सांस्कृतिक अध्ययन

विधा : संस्कृति

पिकाक : वंशीधर वज्राचार्य
नः त्वाः - २०, यल महानगरपालिका ।

Copyright © 2019 Bimal Prabha Bajracharya

पिदंगु दँ : नेसं ११३९ बछला
(विसं २०७६ जेठ/ईसं २०१९ मे)

मू : २५०/-

ISBN : 978-9937-0-5972-5

लेआउट : राकेश महर्जन (९८४१९७२९८४)

थाकू : श्वेतकाली छापाखाना
लगं, यँ ।

Bibliography:

Bajracharya, Bimal Prabha, (2019), *Tũkhyaḥyā Vajravīra Mahākālayā Saṃskritik Adhyayana (Cultural Study of Mahakal)*, Lalitpur: Banshi Dhar Bajracharya.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

देछा

नेपालभाषा व नेवाः संस्कृतिप्रति

नुगः क्वसाःपिं

सकसितं थ्व सफू देछाया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
TRIBHUVAN UNIVERSITY
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग
CENTRAL DEPARTMENT OF NEPALBHASHA (CDNB)
चैनलाकौल स्मृति भवन, पाटन संयुक्त क्याम्पस, यलध्वाका
५२६०४९४, email : centraldepartmentofnepalbhasha@gmail.com

मा.सा.शा. संकाय
त्रि.वि.
२०४३

तिथि : नेसं ११३९ वछलाथ्व १३ (२०७६/०२/०३)

स्वीकृतिपौ

नेपालभाषा केन्द्रीय विभागया विद्यार्थी मयुजु विमलप्रभा वज्राचार्य (नेसं ११३२) नेपालभाषा स्नातकोत्तर तगिमय् *तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया सांस्कृतिक अध्ययन* शीर्षकय् शोध-प्रबन्ध यानादीगु खः । उगु शोधग्रन्थ सफूकथं पिथनादीत्यंगुलिं वय्कःयात विभागया स्वीकृति बियाचोना ।

उगु शोध-प्रबन्धय् महाकालया म्हसीका, उत्पत्ति, प्रतिमा लक्षण, महाकालया प्रकार, भैरव व महाकालदथुया भेद, विश्वया थी थी महाकाल, नेपालय् महाकाल, तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया ऐतिहासिकता दुथ्याःगु दु । थुकिं मनूया विश्वसयात नुगलय् व न्हेपुइ दुग्यय्की ।

उगु शोध-प्रबन्ध सफूया रूपय् पिदनेतेंगु नेपालभाषा केन्द्रीय विभागयात तसकं हे लसताया खँ खः । वय्कःया सफुतिं नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् बोनीपिं विद्यार्थीतय्त व संस्कृतिया अध्ययन याइपिं सकसितं तःधंगु हःपाः जुइगु भलसा कयाचोना । नापं वय्कः मयुजुया निरन्तर प्रगतिया कामना याना ।

डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ
सहप्रा तथा प्रमुख
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भिंतुना

नेपालभाषा साहित्य ख्यलय् विमलप्रभा वज्राचार्य छम्ह सर्जकया रूपय् परिचित नां खः । पत्रपत्रिका व साहित्यिक दबुली वय्कःया निरन्तर उपस्थितिं वय्कःया सक्रियताया पुष्टि यानाच्वंगु दु । तर आः वय्कलं थःत छम्ह सर्जकया रूपय् जक मखु, छम्ह अनुसन्धाताया रूपय् नं प्रस्तुत यानादीगु दु । साहित्य सृजना व अनुसन्धान धैगु निगू बिस्कं-बिस्कंगु क्षेत्र खः । सृजनाय् भावना, अनुभूतियात प्वंकीगुलिं नुगःया प्रमुख भूमिका दइ, अनुसन्धानय् तर्क, प्रमाणया आधारय् तथ्ययात न्ह्यब्वइगुलिं बुद्धि प्रधान जुइ । वय्कलं स्नातकोत्तर तगिमय् न्ह्यब्वयादीगु *तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया सांस्कृतिक अध्ययन* शीर्षकया शोध-प्रबन्धयात सफूया रूपय् पिकयादीत्यंगु खँ न्यनाः अतिकं लय्ताया । वय्कलं साहित्य सृजना व अनुसन्धान निगुलिं ख्यलय् सन्तुलित रूपय् पलाः न्ह्याकादी धैगु भलसा कासें वय्कःयां सुखद भविष्यया कामना याना ।

रवि शाक्य
उपप्राध्यापक,
त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थःगु खँ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपालभाषा स्नातकोत्तर निगूगु दँ, भिगूगु पत्रया पाठ्यक्रम पूवंकेत 'तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया सांस्कृतिक' अध्ययन विषयया शोध-प्रबन्ध च्वयागु खः। उगु हे शोध-प्रबन्धयात सफूया रूपय् ब्वमिया न्ह्यःने पिब्वयाच्वना।

शोध-प्रबन्ध सफूकथं पिथनेत स्वीकृति बियादीम्ह विभागीय प्रमुख सहप्रा. डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठप्रति आभारी जुया। शोध-प्रबन्ध पूवंकेत माःकथंया निर्देशन व गुहालि यानाः थःगु नुगःखँ च्वयादीम्ह हनेबहम्ह गुरु रवि शाक्यप्रति दुनुगलंनिसें कृतज्ञता प्वंका।

शोध-प्रबन्ध पूवंकेगु ज्या सुथांलाक्क न्ह्याकेत हःपाः बियादीम्ह नेपालभाषा केन्द्रीय विभागया निवर्तमान विभागीय प्रमुख प्रा. प्रेमशान्ति तुलाधर व पुलांम्ह विभागीय प्रमुख सहप्रा. तुलसीलाल सिंहयात दुनुगलंनिसें सुभाय् देछाना। अथे हे माःकथं गुहालि यानादीपिं गुरुपिं उपप्रा वज्रमुनि वज्राचार्य, राजनलाल (रास) जोशी, राजितबहादुर श्रेष्ठ, जीवनकुमार महर्जनलिसें सकल गुरु-गुरुमांपिंत आपालं आपाः सुभाय् देछाना। अथे हे गुहालि यानादीम्ह विभागया लेखाप्रशासक दीपक संजेलजुयात नं सुभाय् देछाना।

शोध-प्रबन्ध पूवंकेगु भ्वलय् महाकालबारे यक्व खँ कनाः गुहालि यानादीपिं बौद्ध विद्वानपिं यज्ञमानपति वज्राचार्य, डा. नरेशमान वज्राचार्य व शान्तहर्ष वज्राचार्यजुपिंत यक्व यक्व सुभाय् देछाना।

शोधपत्र पूवंकेत मांकाःद्यःयाथाय् स्थलगत रिपोर्टया भ्वलय् गुहालि यानादीपिं द्यःपाःला गुरुजु गम्भीरमान वज्राचार्यजु व गुरुमां सुवर्णप्रभा वज्राचार्यपिंपाखें यक्व खँ सीकेफुगुलिं वयक:पिंत नं यक्व सुभाय् देछाना। अथे हे द्यःपाःला जुद्धरत्न वज्राचार्ययात नं यक्व यक्व सुभाय् देछाना।

गुथि संस्थानपाखें मांकाःद्यःसम्बन्धी भ्वँत उपलब्ध याकाब्यूगुलिं संस्थानयात नं सुभाय् बिया। अथे हे, शोध-प्रबन्ध पूवंकेत कम्प्युटरया ज्याय् गुहालि यानाब्यूम्ह काय् निभालधर वज्राचार्य व न्ह्याबलें जितः हौसला बियाच्वनीम्ह म्ह्याय् लसता वज्राचार्ययात नं आपालं आपाः सुभाय् बियाच्वना।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शोध-प्रबन्धयात सफूया रूपय् पिकाय्‌त आर्थिक गुहालि या:पिं बेलायतय् च्वनाच्वंपिं जिमि किजापिं जीवनवज्र वज्राचार्य व विजयवज्र वज्राचार्ययात नं दुनुगलंनिसें सुभाय् देछाया ।

जित: न्ह्याबलें सफू पिकायेमाल धका: घ्वात्तुघ्वाना च्वनीम्ह पासा दिव्या ताम्राकारजुयात नं यक्व यक्व सुभाय् ।

शोध-प्रबन्ध्र पूवंकेगु भ्वलय् पला:पतिकं ह:पा: बिया: थुकियात सफूया रूपय् पिथनेत तकं मा:गु गुहालि यानादीम्ह जि भाजु वंशीधर वज्राचार्यजुयात दुनुगलंनिसें कृतज्ञता प्वंकाच्वना ।

अन्तय् थ्व सफू पिकाय्‌त कम्प्युटरया ज्यांनिसें प्रेसया भाला कुबियादीम्ह राकेश महर्जनजुयात दुनुगलंनिसें सुभाय् देछाना । इलय् हे सफू घ्वाना: गुहालि यानादीगुलिं श्वेतकाली छापाखानायात नं सुभाय् ।

विमलप्रभा वज्राचार्य
न:त्वा:, यल ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पिकाकया मन्तुना

थौंकन्हय् नेपालभाषा बाखंच्वमि कथं थःगु म्हसीका बीत ताःलाःम्ह छम्ह नां खः मय्जु विमलप्रभा वज्राचार्य । मय्जु वज्राचार्य थुथाय् नेपालभाषा साहित्य व साहित्यिक गतिविधिइ सक्रिय दु । नेपालभाषा स्नातकोत्तर ब्वनेगु भ्वलय् वज्राचार्यं शोधप्रबन्धकथं काःगु विषय खः 'तुंख्यःया वज्रवीर महाकाल' । यँय् तिनिख्यःया लँसिथय् लाःगु मांकाः द्यःकथं नेवाःतय्सं म्हस्यू । थनया मांकाःद्यः तसकं नांजाः । थी थी जाति व धर्मया मनूतय् आस्था दुम्ह द्यःकथं नालातःगु दु वज्रवीर महाकालयात । थुम्ह वज्रवीर महाकाल द्यःया विषय मय्जु वज्राचार्यं यक्व शोध, खोज व अनुसन्धान याःगु दु । मांकाःद्यःया गुथि परम्पराबारे नं दुनेथ्यंक दुहांवनेगु कुतः जूगु दु । उगु शोध प्रबन्धयात आः सफूकथं पितबी दुगुलिं जि थः नं लय्ताया । थ्व सफू नेवाः संस्कृति व धर्मप्रति नुगः क्वसाःपिंत व थुखेपाखे खोज याइपिंत ब्वनेबहः जुइगु जिं ताया ।

थुगु सफू पिथनेत तःदँ न्ह्यवनिसें बेलायतय् च्वनादीपिं भाजु जीवनवज्र वज्राचार्य व भाजु विजयवज्र वज्राचार्यपाखें जूगु आर्थिक ग्वाहालिया लागि सुभाय् देछाना ।

मय्जु विमलप्रभां नेपालभाषा स्नातकोत्तर यानाया उपलब्धिकथं नेपालभाषा साहित्य व नेवाः संस्कृतिबारे नेपालभाषां च्वयाः नेपालभाषाया धुकू बल्लाकेत न्ह्यज्यानाच्वने फय्माः धकाः भिंतुना च्वना ।

वंशीधर वज्राचार्य
नःत्वाः - २०, यल महानगरपालिका
नेसं ११३९ बछला

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धलः

अध्याय १ : अनुसन्धान परिचय

१.२ म्हसीका १
१.२ समस्याकथन २
१.३ उद्देश्य २
१.४ औचित्य २
१.५ पूर्वकार्य समीक्षा ३
१.६ अनुसन्धान विधि ६
१.७ अध्ययनया सीमा ७

अध्याय २ : महाकालया म्हसीका

२.१ महाकालया अर्थ ८
२.१.२ महाकालतन्त्रय् च्वयातःकथं महाकालया अर्थ ८
२.२ महाकालया उत्पत्ति १०
२.३ महाकालया प्राचीनता १२
२.४ महाकालया प्रतिमा लक्षण १५
२.४.१ निका ल्हाः दुम्ह महाकाल १८
२.४.२ प्यका ल्हाः दुम्ह महाकाल २०
२.४.३ खुका ल्हाः दुम्ह महाकाल २१
२.४.४ भिंखुका ल्हाः दुम्ह महाकाल २१
२.५ धर्मकोश संग्रहय् महाकालया थी थी भेद २१
२.५.१ ध्यानवज्रांकुशमहाकाल २२
२.५.२ रत्नवीरमहाकाल २३
२.५.३ खड्गमहाकाल २३
२.५.४ वज्रमहाकाल २३
२.५.५ धर्मगण्डीधरमहाकाल २४
२.६ भैरव व महाकालदथुइ भिन्नता व समानता २४
२.७ विदेसय् महाकाल २६
२.७.१ चीनय् महाकाल २६
२.७.२ तिब्बतय् महाकाल २७
२.७.३ जापानय् महाकाल २७
२.७.४ भारतय् महाकाल २८

अध्याय ३ : नेपालय् महाकाल

३.१ नेपालय् महाकालया प्राचीनता २९
३.२ महाकालतन्त्र ३३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

३.३ नेपाःया थी थी थाय्या महाकाल ३४
३.३.१ स्वयम्भूया महाकाल ३५
३.३.२ अतलखुबहिली च्वंम्ह महाकाल ३५
३.३.३ पद्मावती महाविहारय् च्वंम्ह महाकाल ३६
३.३.४ पूच्वया वज्रवीर महाकाल ३७
३.३.५ यशोधर महाविहारय् च्वंम्ह महाकाल ३७

अध्याय ४ : तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया ऐतिहासिकता
४.१ तुंख्यःया म्हसीका ३९
४.२ तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया म्हसीका ४१
४.३ बौद्ध विहारया रूपय् तुंख्यःया वज्रवीर महाकाल ४२
४.४ वज्रवीर महाकालया स्थापना ४२
४.५ तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया उत्पत्तिबारे किम्बदन्ती ४२
४.६ देवमाला वंशावलीकथं तुंख्यःया महाकालया स्थापना ४५
४.७ शाश्वतवज्रया म्हसीका ४५
४.७.१ शाश्वतवज्रया ई ४५
४.८ सबलबाहाः (मन्त्रसिद्धि महाविहार) या म्हसीका ४८
४.९ जुजु गुणकामदेवया ई ४९
४.१० मांकाःद्यःथाय् जूगु ऐतिहासिक घटनात ५०

अध्याय ५ : तुंख्यःया मांकाःद्यःया बाह्य स्वरूप
५.१ मांकाःद्यः परिसर ५१
५.२ तुंख्यःया मांकाःद्यःया देगःया वास्तुकला ५१
५.३ तुंख्यःया मांकाःद्यःया मूर्तिया वर्णन ५४
५.४ वेतालया म्हसीका ५६
५.५ मांकाःद्यः व पञ्चकुमारीया स्वापू ५६

अध्याय ६ : तुंख्यःया मांकाःद्यःथाय् जुइगु थी थी पुजा व गुथि-व्यवस्था
६.१ न्हिंन्हिं याय्माःगु पुजा ५८
६.१.१ ख्यचाय्केगु ५८
६.१.२ नित्यपुजा ५९
६.१.३ जप पाठ याकेगु ५९
६.१.४ पुँइ हाय्केगु ५९
६.१.५ पात्र थनेगु ५९
६.१.६ आरती बीगु ६०
६.२ लय् छकः याइगु पुजा ६०
६.२.१ पर्वपुजा (चापुजा) ६०

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

६.३ बुसाधं पुजा ६१
६.४ मांका:द्य:यात क्वँय्मा: क्वखाय्केगु पुजा ६१
६.४.१ हाडमाला गुथि ६२
६.५ मांका:द्य: व वेतालयात पुजा याय्त मा:गु सामान ६४
६.६ मांका:द्य:थाय् द्य:पा:ला:या व्यवस्था ६४
६.६.१ द्य:पा:ला:या ज्या, अधिकार व नियम ६५
६.७ गुथि संस्थानया गुहालि ६६

अध्याय ७ : तुंख्य:या महाकालप्रति श्रद्धाभाव
७.१ तुंख्य:या महाकालप्रति भक्तजनपिनि विश्वास ६७
७.२ महाकालया चतुर्दशीव्रत ७०
७.२.१ चतुर्दशीव्रत दनेगु विधि ७२

अध्याय ८ : उपसंहार
८.१ उपलब्धि ७५
८.२ सुझाव ७६

परिशिष्ट
१. गुथि संस्थानं पचलीभैरव, महाकाल व लुमधि अजिमायात बियावयाच्वंगु गुहालि ७७
२. हाडमाला गुथिबारे गुथि संस्थानय् दुगु दस्तावेज ८५
३. शाश्वतवज्रं चिनात:गु पञ्चकपाल चचा ९०
४. शाश्वतवज्रं च्वयात:गु तुंख्य:या वज्रवीर महाकालया चचा ९१
५. महाकालया स्तुति ९२

किपा
किपा १ : मांका:द्य:यात हाडमा: तीकात:गु ९४
किपा २ : दर्शनया निंतिं तयात:गु मांका:द्य:या पालि ९५
किपा ३ : सगतं हाकुपाट (अद्वैतमार्ग) य् कुहांव:म्ह महाकालया प्रतीक स्वरूपया ल्वहं ९५
किपा ४ : मांका:द्य: देग:या न्ह्य:ने लँय् दुगु लिच्छविकालीन चैत्य ९६
किपा ५ : मांका:द्य:या न्ह्य:ने जवंखवं लँया दथुइ पञ्चकुमारी ९६
किपा ६ : चन्द्रशमशेरं सैनिक अस्पताल दय्कूगु इलय् पुलांगु स्वरूपया मकां:द्य:या देग: ९७
किपा ७ : थौंकन्हय्यागु मकां:द्य:या देग: ९७

लिधँसा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय १
अनुसन्धान परिचय

१.१ म्हसीका (Introduction)

नेपाल सांस्कृतिकरूपं तःमिगु देय् खः। नेपालय् प्राचीनकालनिसें हे वैष्णव, शाक्त, शैव, बौद्धधर्म मानेयाइपिं मनूत छथासं च्वनाः सहिष्णुतापूर्वक जीवनयापन यानावयाच्वंगु खँ थी थी अभिलेख, सांस्कृतिक परम्परां क्यनाच्वंगु दु। थन छम्ह हे द्यःयात थःथःगु धार्मिक आस्थाकथं पुजा यानावयाच्वंगु दु। थुकिया छगू बांलाःगु दसु महाकाल/मांकाःद्यःयात कायृफु। हिन्दूतय्‌सं महाकालयात शिवया रौद्र रूप 'भैरव'कथं काइसा बौद्धतय्‌सं 'बुद्धशासनया रक्षक' द्यः धकाः पुज्यानाच्वंगु दु।

नेपालय् दुपिं महाकालमध्ये यँ, तुंख्यलय् च्वंम्ह महाकालयात विशेष शक्ति दुम्ह द्यः धकाः हनाबना तयाः पुज्यायृगु याः। थुम्ह द्यः तुंख्यःया पश्चिम व सैनिक अस्पतालया पूर्वपाखे लँ सिथय् हे लाः। स्वतँजाःगु प्यागोडा शैलीया देगःदुने निका ल्हाः दुम्ह महाकाल स्थापना यानातःगु दु। द्यवं जवल्हातं कर्तृ व खवल्हातं कपालपात्र ज्वनाः खट्वाङ्ग घयृपुनातःगु दु। थुम्ह द्यःयात वज्रवीर महाकाल नं धायृगु याः। वंशावलीकथं जुजु गुणकामदेवया पालय् मन्त्रसिद्धि महाविहार, सबलबाहाःया शाश्वतवज्रं कलिगत संवत् ३८२२ य् थुम्ह द्यः स्थापना याःगु खः। थुम्ह द्यःयात हिन्दूतय्‌सं शनिदेव व राहुया रूपय् दशा फायृकेत पुजा आराधना यानाच्वंगु दु। बौद्ध धर्मावलम्बीपिंसं बौद्धधर्मया रक्षकया रूपय् पुजा यानाच्वंगु दु। द्यःया छ्यनय् अक्षोभ्य तथागतया मूर्ति अंकित मुखः पुयातःगुलिं अक्षोभ्यया कुलं वःम्ह द्यः खः धइगु धारणा दु। थनया पुजारीकथं सबलबाहाःया वज्राचार्यपिंसं ज्या यानावयाच्वंगु दु।

१.२ समस्याकथन (Statement of the Problem)

नेपालय् मानदेवया पालंनिसेंतिनि शिलालेख तयृगु चलन वल। थ्वसिबें न्ह्यःया इतिहास सीकेत वंशावलीया बः कायृमाः। थथे हे नेपालय् दुपिं थी थी द्यः, देगःया शिलालेख मदुगु कारणं गुबलय् दयृकल, सुनां दयृकल धइगु सीके

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थाकु । तुंख्य:या महाकाल नं गुबलय् सुनां दय्कल धइगु प्रामाणिक आधार मदु । स:स्यूपिं ज्याथ:जिथिपिंके नं महाकाल सम्बन्धी बाखं व स्तुतिया जक ज्ञान दुगु खनेदु । नेवा: समुदायदुने त:धंगु थाय् कयात:म्ह महत्वपूर्ण द्य: जुया: नं थ्व बारे दुग्यंक अनुसन्धान मजूनि । तुंख्य:या महाकालबारे यक्व खँ अस्पष्ट हे तिनि, गुलिखे तथ्यत पितहय्फुगु मदुनि । क्वय् न्ह्यथनाकथंया समस्यात खनेदुगुलिं थुगु अनुसन्धान जूगु ख: -

(क) तुंख्य:या महाकालया ऐतिहासिक पृष्ठभूमि छु ख: ?

(ख) तुंख्य:या महाकाल देग:या स्वरूप व मूर्ति गुकथंया दु ?

(ग) तुंख्य:या महाकालया नित्यपुजा, गुथि व्यवस्थापन गुकथं जुयावयाच्वंगु दु ?

१.३ उद्देश्य (Objectives)

थुगु अनुसन्धानं क्वय् न्ह्यथनाकथंया उद्देश्य का:गु दु -

(क) तुंख्य:या महाकालया ऐतिहासिक पृष्ठभूमि मालेगु ।

(ख) थौंकन्हय् तुंख्यलय् च्वंगु महाकालद्य:या देग:या वास्तुकला व द्य:या प्रतिमालक्षण न्ह्यब्वय्गु ।

(ग) तुंख्य:या महाकाल या नित्यपुजा, गुथित गुकथं न्ह्यानाच्वंगु दु धका: स्पष्ट याय्गु ।

१.४ औचित्य (Justification)

महाकालयात हिन्दूतय्सं शनि देवताकथं मानेयानाच्वंगु दुसा बौद्धतय्सं धर्मया रक्षककथं हनावयाच्वंगु दु । छुं विघ्नबाधा वइबलय् महाकालद्य:यात श्रद्धां लुमंकलकि विघ्नबाधा चिलावनी धैगु विश्वास दु । थन अध्ययन जूगु महाकालबारे गुलि नं सांमग्रीत पिदनाच्वंगु दु इपिं फुटकर रूपं जक पिदनाच्वंगु दु । थ्वबारे प्राज्ञिकरूपं गहन अध्ययन जूगु मदुनि । थुगु अनुसन्धानय् महाकालया उत्पत्ति, तुंख्य:या महाकालया ऐतिहासिकता, प्रतिमा लक्षण, अन जुइगु नित्यपुजा, गुथि, इलय्व्यलय् जुइगु पुजाया बारे गहन अध्ययन जूगु दु । समग्ररूपं महाकाल सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा व विशिष्टरूपं तुंख्य:या महाकालबारे वैज्ञानिक ढंगं अनुसन्धान याना: न्ह्यब्वइगुलिं थुगु अनुसन्धान छगू स्यल्ला:गु प्राज्ञिक ज्वलं जूगु दु । उकिं थुगु अनुसन्धान औचित्यपूर्ण जू ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१.५ पूर्वकार्य समीक्षा (Review of the Previous Studies)

तःदँन्ह्यःनिसें महाकालद्यः स्वदेशी व विदेशी विद्वान्पिनि रुचिया विषय जुयावयाच्वंगु खः । उकिं थ्वबारे आपाःसिनं च्वसा न्ह्याकेधुंकूगु दु । थ्वबारे आःतक जूगु अनुसन्धान ज्या थुकथं दु -

योगी देवीनाथया सम्पादनय् विसं २०१३ (नेसं १०७६) दँय् पिदंगु *देवमाला वंशावली* सफुती तुंख्यः महाकालया स्वापू वाणासुर दैत्यनाप स्वानातःगु दु । वाणासुर व कृष्णदथुइ युद्ध जूबलय् कृष्णं थःगु सुदर्शन चक्रं वाणासुरया छ्यं चानाबिल । आकाशय् चाःहिलाच्वंगु उगु छ्यं जुजु गुणकामदेवया शासनकालय् कलिगत सम्वत् ३८२२ दँय् छम्ह तान्त्रिक गुभाजुं खंकाः ल्वहंया मूर्तिइ प्रवेश याकेत्यन । थ्व खनाः ग्यानाः महाकालद्यवं शनिवारपत्तिकं दुःख कष्टया कालयात हरण याःवयगु वचं बियावन । उकिं मेगु बारसिकं शनिबार थन यक्व भक्तजनपिं वयगु याः धकाः किंवदन्ती बियातःगु दु । द्वापरयुगनिसें जुजु गुणकामदेवतकया स्वापू क्यनातःगु थुगु किंवदन्ती विश्वसनीय मजू ।

धनवज्र वज्राचार्यया सम्पादनय् विसं २०१६ (नेसं १०८२) दँय् पिदंगु सुन्दरानन्द विरचित *त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा* सफुती सुन्दरानन्दं थुम्ह महाकालयात 'तुण्डीभैरव' धयातःगु दु । प्रत्यांगिरादेवी व वज्रभैरवं भद्रकालीथाय् च्वंम्ह देवी वज्रतुण्डीयात क्वसः ब्यूगु थाय् जुयाः तुण्डीक्षेत्र धाःगु खः । लिपा थ्व हे तुण्डीक्षेत्रपाखें तुण्डीखेल/टुँडिखेल जूगु खः । गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहं प्रताप मल्ल, भूपतीन्द्र मल्लपिंसं राज्य न्ह्याकूथें थम्हं नं राज्य न्ह्याकेफयमा धकाः थुम्ह महाकालया उपासना याःगु खँ उल्लेख यानातःगु दु ।

William George Stablein या *The Mahākāltantra: A Theory of Ritual Blessings and Tantric Medicine* शीर्षकया Columbia University पाखें यानादीगु विद्यावारिधिया शोधपत्र (ईसं १९७६/नेसं १०९६) य् महाकालद्यःया मन्त्रं गुकथं उपचार यायफइ धकाः न्ह्यब्वयातःगु दु ।

ईसं १९८१ (नेसं ११०१) दँय् *Kailash* जर्नलय् पिदंगु Keith Dowman या 'A Buddhist Guide to the Power Places of the Kathmandu Valley' शीर्षकया च्वसुइ महाकालया बारे तिब्बती धारणा न्ह्यथनातःगु दु । यक्व ईन्ह्यः मुस्मांतयसं नेपाःगालय् आक्रमण याःबलय् आपालं देगःत स्यंकेगु भ्वलय् तुंख्यःया मांकाःद्यःया नं न्हाय्च्वका व वेतालया छुं भाग स्यंकूगु धकाः च्वयातःगु दु । थ्व मूर्ति आकाशमार्गं ब्वयावयाः न्हापा यलया पूच्वय् च्वंगु व पूच्वंतिनि येँय् वःगु धकाः च्वयातःगु दु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इन्द्ररत्न वज्राचार्यया विसं २०३९ (नेसं ११०२) दँय् *गोरखापत्रय्* पिदंगु 'महाकाल भैरव' शीर्षकया च्वसुइ तुंख्यःया महाकालयात बौद्धपुराणकथं 'वज्रवीरमहाकाल' धाइ धकाः न्ह्यथनातःगु दु। नापं महाकालया मूर्तिया बयान व उत्पत्तिया किम्वदन्ती नं न्ह्यथनातःगु दु।

कुमार शाक्यया *काठमाडौंका भैरवमूर्तिहरू : एक अध्ययन* शीर्षकया स्नातकोत्तर शोधपत्र (विसं २०४३/नेसं ११०६) य् भैरवयात केन्द्रविन्दु दय्कातःगु दुसां भैरवं व महाकालया स्वापू नं क्यनातःगु दु। अथे हे तुंख्यःया महाकालया नं बःचाहाकलं म्हसीका बियाः वज्रयानीपिंसं महाकालयात वज्रभैरवया नामं सम्बोधन याइ धयातःगु दु।

साफल्य अमात्यया *टुँडिखेल वरपर विद्यमान स्मारक एवं देवस्थलहरू* (विसं २०५३/नेसं ११०६) सफुती *त्रिरत्न सौन्दर्यगाथाय्* न्ह्यथनातःगु प्रत्यांगिरादेवी व वज्रभैरवं क्वसःया रूपय् ब्यूगुलिं व थाय्यात तुण्डीखेल धाःगु व बौद्ध ग्रन्थय् तुंख्यःयात 'आगंचपा' धाइगु धकाः न्ह्यथनातःगु दु। वय्कलं बद्रीरत्न वज्राचार्यया सफुली न्ह्यथनातःगु हे बाखं बियाः कलिगत सम्वत् ३८२२ (विसं ७७८) य् शास्वतवज्रं महाकाल स्थापना याःगु खँ न्ह्यथनातःगु दु। नापं महाकाल देगःया प्यखेरंया वर्णन व मूर्तिया वर्णन नं यानातःगु दु। महाकालयात बौद्धधर्मया रक्षककथं विहारय् स्थापना याइगु व महाकालया महिमाबारे बुद्धं 'कवितावदान' य् देशना यानावंगु दु धकाः नं च्वयातःगु दु।

बद्रीरत्न वज्राचार्यया *श्री वज्रवीर तुंख्योया महाकाल* (नेसं ११०९) सफुती महाकालया व्रत दनाः जुइगु लाभ, तुंख्यःया महाकाल उत्पत्ति सम्बन्धी बाखं न्ह्यथनातःगु दु। सफूया ल्यूने तुंख्यःया वज्रवीरमहाकाल सम्बन्धी छुंछुं घटनावली न्ह्यथनातःगु अतिकं महत्वपूर्ण जू।

बद्रीरत्न वज्राचार्यया मेगु सफू *प्रसिद्ध वज्राचार्यपिनिगु संक्षिप्त विवरण* (नेसं ११०९) य् नं तुंख्यःया महाकालया उत्पत्तिबारेया बाखं न्ह्यथनातःगु दु। च्वय् उल्लेख जूगु वय्कःया हे सफू *तुंख्योया महाकाल* व थुगु सफुती बियातःगु बाखं ज्वःलाः।

जगदीशचन्द्र रेग्मीया *काठमाण्डू शहर* (विसं २०५१/नेसं १११४) य् तुंख्यःया महाकालयात 'तुण्डीभैरव' धयातःगु दु। तुंख्यःया महाकाल मन्त्रसिद्धि महाविहार (सबलबहाः) या शास्वतवज्रं स्थापना याःगु धकाः बद्रीरत्न वज्राचार्यया सफुती न्ह्यथनातःगु खँ हे लिसा कयातःगु दु।

जुद्धरत्न वज्राचार्यया *तुंख्योया महाकालयागु संक्षिप्त परिचय* (नेसं १११८)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सफुती महाकालया उत्पत्ति सम्बन्धी किम्बदन्ती, महाकाल देगःया वास्तुकला, महाकालया नामय् दनीगु चतुर्दशी व्रतबारे उल्लेख यानातःगु दु। अथे हे इलय्व्यलय् जूगु घटनावलीया वर्णन नं यानातःगु दु।

पद्मकन्या क्याम्पसं विसं २०५७ (नेसं ११२०) दँय् पिदंगु *Voice of Culture* पत्रिकाय् पिदंगु मञ्जु श्रेष्ठया 'महाकालको चर्चाको सन्दर्भमा स्वयम्भूको महाकाल' शीर्षकया च्वसुइ महाकालया थी थी परिभाषा, साधनामाला व निष्पन्नयोगावलीकथं महाकालया प्रतिमा लक्षणया वर्णन यानातःगु दु। उकी महाकाल धैम्ह शिवया छगू ग्यानापुगु रूप खः धासें बौद्धमार्गीतय्सं विहारया रक्षक जक मखुसे येँया गुलि नं देगःत दु उकीया समेत रक्षकया रूपय् कयातःगु दु धकाः न्ह्यथनातःगु दु।

ज्ञानीराजा वज्राचार्यया *श्री महाकाल व्रतविधि व प्यम्ह योगिनी, प्यम्ह करुणामयया बाखं* (नेसं ११२१) सफुती महाकाल व्रतया महिमाबारे न्ह्यथनातःगु दु।

Emi Matsushita जुं The Ohio State University पाखें यानादीगु *Iconography of Mahakal* (ईसं २००१/नेसं ११२१) शीर्षकया स्नातकोत्तर शोत्रपत्रय् थी थी देसया महाकालया नां व प्रतिमा लक्षण न्ह्यब्वयादीगु दु। नापं तुंख्यःया महाकालया उत्पत्तिबारेया किम्बदन्ती नं न्ह्यथनातःगु दु।

मिलन शाक्यया विसं २०५९ (नेसं ११२२) दँय् *गोरखापत्र* य् पिदंगु 'महाकाल' शीर्षकया च्वसुइ हिन्दू व बौद्ध निगुलिं दृष्टिकोणं महाकालया म्हसीका बियातःगु दु। तुंख्यःया महाकालया उत्पत्तिबारे च्वय्गु भ्वलय् सुपाँचय् च्वनाच्वंम्ह महाकालयात ज्वंम्ह तान्त्रिक धकाः निश्वासवज्रया नां न्ह्यथनातःगु यानादीगु दु।

मिलनरत्न शाक्यया सफू *The Cult of Bhairav in Nepal* (ईसं २००८/नेसं ११२८) य् भैरव व महाकालया परस्पर स्वापूबारे न्ह्यथनातःगु दु। नापनापं महाकाल शब्दया अर्थ व मूर्तिया वर्णन नं यानातःगु दु।

अमृतमान शाक्यया नेसं ११२९ दँय् त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् लःल्हाःगु *नेसं ९६२या वज्रवीरमहाकालमन्त्रहृदयधारणी* शीर्षकया अभिलेख सम्पादनय् तुंख्यःया वज्रवीरमहाकालया आराधना यानाः थी थी पक्षया सुरक्षा याय्गु, वशय् तय्गु खँ न्ह्यथनातःगु दु। नापं थुकी वज्रवीरमहाकालया म्हसीका नं बियातःगु दु।

सन् सायमिया 'टुँडिखेलस्थित श्री महाकाल' शीर्षकया *वज्रयान* पत्रिकाय्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पिदंगु च्वसु (नेसं ११३२) स मांकाःद्यःया मूर्तिया वर्णन लिसलिसें वंशावली व किम्बदन्तीया खँ नं न्ह्यथनातःगु दु । नापं अन जुइगु पुजाआजा व कृष्णपक्षया चतुर्दशीखुन्हु जुइगु महाकालया व्रत दनकि अष्टसिद्धि लाभ जुइगु नं च्वयातःगु दु ।

थुकथं महाकाल व तुंख्यःया वज्रवीर महाकालयबारे छुं सामग्री पिदनाच्वंगु दुसां उकिया ऐतिहासिक पक्ष व सांस्कृतिक गतिविधिबारे बिस्कं अध्ययन जूगु मदुनि । थुगु सफुती तुंख्यःया वज्रवीर महाकाल व अन जुइगु थी थी सांस्कृतिक ज्याखँया वर्णनात्मक अध्ययन जूगु दु ।

१.६ अनुसन्धान विधि (Research Methodology)

१.६.१ सामग्री संकलन

१.६.१.१ प्राथमिक स्रोत

(क) अन्तर्वार्ता - अनुसन्धानया भ्वलय् तुंख्यःया महाकालद्यःया द्यःपाःलाःपिं व नेवाः संस्कृतिविद्‌पिंनाप न्यनेकने यानाः सामग्री मुंकेज्या जूगु दु । थुगु अन्तर्वार्ता अनौपचारिक/असंरचित (Informal/Unstructured) कथंया जूगु दु ।

(ख) अवलोकन - सामग्री संकलनया भ्वलय् सम्बन्धित द्यःथाय् वनाः अवलोकन याय्‌गु ज्या जूगु दु । थुगु अवलोकन असहभागितामूलक (Non-participant) व अनियन्त्रित (Uncontrolled) जूगु दु । अवलोकनया भ्वलय् किपाः काय्‌गु लिसलिसें छायांकन नं जूगु दु ।

१.६.१.२ द्वितीयक स्रोत

द्वितीयक सामग्री मुंकेत पुस्तकालय विधिया छ्यलाबुला जूगु दु । सफूकुथि छ्यलाः सम्बन्धित विषयया च्वसु, सफू, शोधपत्र आदिया अध्ययन यानाः सामग्री मुंकूगु दु ।

१.६.२ विश्लेषण विधि

महाकालद्यःबारे पूर्वस्थापित मान्यताया आधारय् अनुसन्धान जुइत्यंगुलिं थुगु अनुसन्धान निगमनात्मक (Deductive) जूगु दु । महाकालया उत्पत्ति व तुंख्यःया महाकालया स्थापनाबारे अध्ययन याय्‌त ऐतिहासिक पद्धति (Historical Method) छ्यलाः विश्लेषण जूगु दु । थ्व पद्धति अनुसार तुंख्यःया महाकालबारे प्रचलित थी थी किम्बदन्ती, अभिलेख आदिया अध्ययन यानाः चरणवद्धरूपं इतिहास मालागु दु । अथे हे वर्तमानय् उपलब्ध जूगु तथ्यांकया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

व्याख्या यायां अनुसन्धान न्त्याःगुलिं देगःया वास्तुकला, द्यःया प्रतिमा लक्षण, पुजाआजा आदिबारे वर्णनात्मक पद्धति (Descriptive Method) कथं विश्लेषण जूगु दु ।

१.७ अध्ययन सीमा (Limitations of the Study)

अध्ययनया विषय तुंख्यःया महाकाल जूगुलिं थुगु शोधया क्षेत्र तुंख्यलय् च्वंम्ह महाकालद्यः हे खः । थ्व महाकालया उत्पत्ति, थुम्ह द्यःया प्राचीनता, देगः व द्यःया वर्तमान स्वरूप, नित्यपुजा, पर्वपुजा, गुथिया विषय हे थुकिया लागा खः । भौगोलिक रूपं स्वयुगु खःसा तुंख्यःया महाकालद्यः, देगः परिसर व द्यःनाप प्रत्यक्ष सम्बन्धित मेमेगु सम्पदादुने जक थुगु अध्ययन सीमित जूगु दु ।

तुंख्यःया मांकाःद्यःयात हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मावलम्बीपिंसं थःथःगु श्रद्धाकथं उत्तिकं आस्था तयाः हनावयाच्वंगु दु । अथेसां थुगु अनुसन्धानय् तुंख्यःया महाकालया बौद्ध दृष्टिकोणं विश्लेषण जूगु दु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय २
महाकालया म्हसीका

२.१ महाकालया अर्थ

महाकाल धैगु संस्कृत खँग्वः खः । 'महा'या अर्थ तःधंगु वा तःधंम्ह, अझ दकलय् तःधंम्ह धाःगु खः । उकिं महाकालयात अंग्रेजीं Great Black One धाइ । 'काल'या अर्थ 'हाकु' नं खः । कालया अर्थ 'ई' नं खः । उकिं अंग्रेजीं Great Time धकाः नं धयातःगु दु । 'काल'या अर्थ 'मुत्यु' नं खः । महाकालयात ई (समय) वा मुत्युयात नं त्याकेफुम्ह शक्तिकथं कयातःगु दु । कोशय् महाकालया अर्थ थुकथं बियातःगु दु -

शिवया थी थी रूपमध्येय् छगू प्रलयंकर रूप महाकाल खः । थ्व रूपय् शिवं मनूया छ्यंमाः क्वखायातःगु दइ । मसानय् च्वनी व मसानया खरानीं बुली । कालयात नष्ट यानाः गुम्ह द्यः मृत्युयात त्याकीम्ह खः वयात महाकाल धाइ (पाण्डेय, २००३: ५०१) ।

थन महाकालयात मृत्युयात नं त्याकेफुम्ह धैगु अर्थय् कयातःगु दु । महाभारत सभापर्वया झिगूगु अध्यायया ३४ गूगु श्लोकय् महाकालयात शिवपार्षद् (शिवअनुचर) धयातःगु दु (Mani, 1975: 462)। भारतया उज्जैनय् च्वंगु सिप्रा धैगु खुसिइ च्वंगु शिवलिङ्गयात नं महाकाल धाइ (Mani, 1975: 462) ।

मत्स्यपुराणकथं शिवं पार्वतीयात काली धाःगुलिं पार्वतीं नं छ झन् 'महाकाल' जुइमा धकाः सराः ब्यूगुलिं महाकालया उत्पत्ति जूगु खः (श्रेष्ठ, २०५७: ४५) । भगवान शिवं अन्तिम संहार यायत महाकालया रूप धारण याइ (श्रेष्ठ, २०५७: ४५) । महाकाल धयाम्ह शिवया ग्यानापुगु प्रलयंकर रूप खः (Monier-Williams, 1997: 795)। हिन्दूतन्त्र मतय् शिवया उग्ररूप भैरवयात कालारी अवस्थाय् महाकाल धाइ (शाक्य, २०५९: २) ।

वज्रयानी बौद्ध साहित्यय् *अद्वयवज्र संग्रहय्* पञ्चतथागतपिं पञ्चस्कन्धात्मक जुयाः नं पद्मकुलय् संज्ञास्कन्धपाखें अमिताभ तथागत उत्पन्न जूगु खँ उल्लेख जुयाच्वंगु दु । थ्व हे अमिताभ बुद्धया कुलय् संज्ञास्कन्ध, पद्मकुलय् हे महाकाल उत्पन्न जूगु मानेयाः (शाक्य, २०५९: २) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बौद्ध साहित्यय् काशीइ शिवया पुजासिबें नं यक्षपुजा अप्व: चलेजूगु वर्णन दु । महामायुरीइ प्रधान यक्षयात 'महाकाल' धयात:गु दु (जोशी, २०४०: ८०) । यक्षपुजा तस्कं चलेजूगु कारणं यक्षगण व शैवगण परस्पर प्रतिद्वन्द्वीकथं खनेदत । मत्स्यपुराणय् वर्णन यानात:कथं हरिकेश यक्षया उपाख्यानय् शैव व यक्षदथुइ ल्वापु जूगु सीदु । हरिकेशया शिवभक्ति खना: तंचा:म्ह बौम्हेस्यां वयात छेँनं पितिनेगु धम्की व्यूबलय् शिवं हरिकेशयात वाराणसीइ हे च्वनेगु अनुमति बिल । नापं वयात क्षेत्रपाल नियुक्त यानाबिल (जोशी, २०४०: ८०) । कालिदासया *मेघदूतय्* उल्लेख जूम्ह नं यक्ष ख: । भगवान बुद्ध बूगु इलय् कुबेरया यक्षगण नं कपिलवस्तुइ भेला जूगु *बुद्धचरितम् महाकाव्यय्* वर्णन यानात:गु दु (जोशी, २०४०: ८३) । युनानया छगू महाकालया चित्रया अभिलेखय् यक्षतय् जुजु धका: च्वयात:गु दु (Matsushita, 2001: 131)।

बौद्ध दर्शनय् महाकालया उत्पत्तिया व्याख्यान साहित्यय् ८४ म्ह महासिद्धपिंमध्ये छम्ह शबरीं मसान साधना याना: प्रज्ञारक्षक (प्रज्ञान्तक) बौद्धशील रक्षक महाकाल लय्ताय्का: हृदयमन्त्र व साधनाय् सिद्धि हासिल या:गु वर्णन दु (शाक्य, २०५९: २) । अथे हे थुकिया १००० दँलिपा विक्रमशील महाविहारय् मैत्रीगुप्त अथवा अद्वयवज्रं महामुद्राया गम्भीर ज्ञान हासिल याना: २१ न्हुया थाकुगु तपस्या याना: महाकालयात हेय्का: महाकाल साधना सिद्ध या:गु मानेया: (शाक्य, २०५९: २) । उकिं अद्वयवज्रया संग्रह महाकाल ज्ञानया आधिकारिक सामग्री धका: स्वीकार यानात:गु दु । महाकालयात चिन्तामणि अथवा चिन्तामणिया रक्षक नं धा: (शाक्य, २०५९: २) । थथे महाकालया स्तुति याना: हृदयमन्त्र धारण याना: थी थी पक्षया रक्षा याय्गु धैगु थुइकेफु । अथे हे महाकालया व्रत दना: अष्टसिद्धिवर प्राप्त जूगु खँ नं सीकेफु ।

महाकाल शिवया छगू स्वरूप ख:सा 'महाकाल' अर्थात् त:धंगु समय व मृत्यु (काल)या नं अधिपति ख: । त्रिदेवमध्ये महाद्य:यात संहारकर्ताया रूपय् मानेयानात:गुलिं शिवया छगू रूप यम (काल) ख: धैगु स्पष्ट जू। शिव व यम निम्हेस्या नां युमान्तक जूगुलिं थ्व खँया पुष्टि जूव: (जोशी, २०४०: ९६) । हाकनं महाकालयात शिवया रूपय् पुज्याय्गु परम्परा स्कन्दपुराणया थुगु पंक्तिया अध्ययनं स्पष्ट सीकेफइ -

आकाशे तारकं लिगं पाताले हाटकेश्वरम् ।
मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात् ॥

(जोशी, २०४०: ९६)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मार्तण्डभैरव तन्त्रय् महाकालयात मृत्युञ्जय (मृत्युया द्यः) वा शनिद्यःया रूपय् नं मानेयानातःगु दु -

अकाल मृत्युहरणम्पमृत्युनिवारणम् । मृत्युञ्जय महाकालं नमस्यामि शनैश्चरम् ।

(शर्मा, २०६१: ४१५)

(अकाल वा अपमृत्यु (दुर्घटना आदि) मजुइकेत, शनिया दशा वा साढेसातीय ग्रहदशा फालावंकेत शान्तिस्वस्तिया लागि महाकालया पुजा याइ)

शिवया उग्ररूप भैरव महाकालया दकलय् न्हापांगु उल्लेख विष्णुधर्मोत्तर पुराणय् वःगु दु । उकी न्ह्यथनातःकथं "ख्व भय प्रेरित याइम्ह द्यःया नितम्ब जवय् चाःतूगु अथवा कय्कुंगु जुलसा वयात भैरव धाइ, तर यदि तप्यंक दनाच्वंगु दुसा वयात महाकाल धाय्माः" (शाक्य, २०४३: ७) ।

साधारणतया शिवया महाकाल रूप भैरवया थें हे जुइ । तर फरक छु धाःसा महाकालया न्ह्यःने पार्वती दइमखु, विचित्र गणत दइ (श्रेष्ठ, २०५७: ४५) । तर भट्टराइया धापूकथं महाकालया मूर्तिया देपाय् पार्वती दय्माः (११०४ : ८८) । थुकथं प्रतिमाविज्ञानया थी थी सफुती थी थीकथं हे महाकालया बारे च्वयातःगु दु । मूर्तित गनं पुराणकथं स्थापना यानातःगु दुसा थनं तन्त्रकथं स्थापना यानातःगु दु ।

महाकालतन्त्रय् मांकाःद्यःयात 'वज्रसत्व' नं धयातःगु दु (Matsushita, 2001: 57; Stablein, 1976: 19)।

२.१.२ महाकालतन्त्रय् च्वयातःकथं महाकालया अर्थ व परिभाषा[1]

वज्रयानया महाकालतन्त्रय् 'महाकाल' खँग्वःया अर्थ बियातःकथं थथे दु -

महान्तं कालं यस्य शरिरे विद्यते स एव महाकालः ।
कालः संख्यातो गणनेति । महाकालोऽहं ।

(Stablein, 1976: 109)

अर्थ - गुम्हेसिया शरीरय् तःधंगु (महानगु) ई (काल) दयाच्वनी व हे महाकाल खः । ल्याखं (संख्यां) ई (काल) ल्याःखाय्गु जुई । जि (बुद्ध) महाकाल खः । व्याख्या -ई न्ह्याःवना च्वंगु दु, ई नापनापं चित्त नं न्ह्यांवनाच्वंगु दु ।

---

1 महाकालतन्त्रया भावार्थ थ्वाथुइक कनाः भाय्हिलेगुली गुहालि यानादीगुलिं वौद्ध विद्वान् डा. नरेशमान वज्राचार्यजुयात आपालं सुभाय् बियाच्वना ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बुंगा:चाय् मदिक्क ल: बुयावइ थें चित्तय् नं खँ (भाव) बुयावयाच्वंगु दइ। गुगु इलय् गज्या:गु खँ बुयावल उकिया ल्या:चा: भ्कीसं तयाच्वनीमखु। तर गुगु इलय् चित्तय् बोधिया खँ (वोधिचित्त) बुयावल व ई (काल) त:धंगु (महानगु) ई ख: अर्थात् 'महाकाल' ख:। सामान्य मनूयाके दकलय् न्हापां "बुद्ध जुइफय्मा" धयागु खँ मती वइगु उगु मंहानगु ई हे 'महाकाल' ख:। बुद्ध जुइ फय्मा धइगु मती तइगुयात 'प्रणिधिवोधिचित्त' धका: धाइ। उगु प्रणिधिबोधिचित्तया उत्पत्ति हे दकलय् न्हापांगु महाकालया अवस्था ख:। व हे महाकालया निरन्तर प्रवाह न्त्यांवना: छन्हु बुद्धत्व लाभ जुइगु ख:। बुद्धत्व लाभ जुइगु उगु ई (काल) नं छगू त:धंगु (महानगु) ई ख:। अथे जूगुलिं उगु महाकाल (महानगु ई) दुम्ह हे बोधिसत्व ख:, बुद्ध नं ख:। अथेंतु बुद्ध हे महाकाल ख:। अथे जूगुलिं महाकालतन्त्रय् बुद्धं "जि हे महाकाल ख: धका:" धयात:गु ख:।

च्वय्या व्याख्यायात महाकाल तन्त्रय् च्वंगु क्वय् न्त्यब्वयागु खं अप्व: पुष्टि जुइ –

महाकालं किं उच्चते ?

... यस्य कालसंख्या प्रतिंप्राणितलयसोभितं।

प्रतिदिनं गणना यस्य प्रवहति तन्महाकालंइत्युक्त।

(Stablein, 1976: 116)

अर्थ – गुम्हसिया ईया ल्या:चा: छम्ह-छम्ह प्राणीनाप घुलमिल जुजुं मिलेजुया: वनीगु ज्यां धिनाच्वनि, गुम्हसिया न्हिथ्यं ल्या:चा: न्त्यांवनाच्वनी उकियात महाकाल धाइ।

व्याख्या – वोधिसत्वपिनिगु प्रणिधि वोधिचित्त उत्पति जुइधुंका: उकिया लिपाया छगू छगू बोधिचित्तया क्षण (ई) ल्या: छम्ह छम्ह प्राणी दत्तले उमित उद्धार याय्गु ज्या नाप सम्बन्ध दयाच्वनी। उगु उद्धार याय्गु ज्यानाप सम्बन्ध दुगु बोधिचित्तयात 'प्रस्थान बोधिचित्त' धका: धाइ। प्रस्थान बोधिचित्तकथं दकलय् न्हापांला सकल प्राणीपिन्त थ: समान भा:पियाच्वनी, थुकियात 'परात्मसमता' धका: धाइ। अनंलि न्हिथं थौ सुयात जिं उद्धार याय्फइ धका: लोकयात अवलोकन यानाच्वनी। उद्धार याय्मा:म्हनाप थ: नं समाहित जुयावनी अर्थात् थ:गु चित्त व उद्धार याय्मा:म्हेसिया चित्त समान (परात्म समता) जक खनीगु मखु, उगु निगू चित्तयात छगुली मेगु दुबिका: छगू हे याइ। थुकियात 'परात्म परिवर्तन' धका: धाइ। थुकथं बुद्ध बोधिसत्वपिनिगु छगू छगू बोधिचित्त ल्या: दक्व छम्ह-छम्ह प्राणीपिं दतले प्राणीपिनिगु चित्तनाप एकाकार जुया:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जाज्वल्यमान जुयाः थिनाच्वनि । न्हिथं बुद्ध बोधिसत्वपिनिगु 'परात्म परिवर्तन चित्त'या ल्याःचाः प्रवाह जुयाच्वनी, उगु प्रवाहयात नं तःधंगु (महा) ई (काल) अर्थात् 'महाकाल' धाःगु खः ।

'महाकाल' तःधंगु ई खः धकाः ध्वाथुइकेत महाकालतन्त्रय् महाकाल खँग्वःया छगः-छगः आखःया नं अर्थ बियातल । व थुकथं दु –

मकारेण चित्तकरुण हाकारेण प्रज्ञासहितं प्रज्ञैंप ।
कालद्वयो द्वर्थ योगात् कालं ।

(Stablein, 1976: 116)

अर्थ – 'म' खँग्वःलं करुणायुक्तगु चित्त, 'हा' खँग्वःलं प्रज्ञा सहितगु (चित्त), प्रज्ञा हे (क्यनाच्वन) । 'का' व 'ल' निगः खँग्वः मिलेजुया 'काल' जुल , उकिया अर्थ 'ई' खः ।

व्याख्या –जीवन व जगतया वास्तविकता अर्थात् परमार्थसत्य "शून्यता" खः । उगु शून्यता ज्ञानयात प्रज्ञाज्ञान धाइ । बुद्ध-बोधिसत्वपिंके शून्यतारूपी प्रज्ञा नं दयाच्वनी, नापं सर्वसत्व प्राणीपिनिगु उपरे करुणा नं दयाच्वनी । शून्यतारूपी जगतय् सुयात उद्धार याय्माःगु मदु धइगु अपरिपक्व विचार जुयाच्वनीमखु । बुद्ध-बोधिसत्वपिनिगु बोधिचित्त शून्यतारूपी प्रज्ञा व जगत उद्धार याय्गु करूणायुक्त जुयाच्वनी । 'म' अर्थात् करूणा व 'हा' अर्थात् प्रज्ञां युक्तगु बोधिचित्तया 'काल' अर्थात ई (अवस्था) हे 'महाकाल' खः ।

बोधिचित्तोत्पादया ई अर्थात प्रणिधि बोधिचित्तया ई महाकाल खः । प्रस्थान बोधिचित्तया ई नं महाकाल खः । परात्मसमताभावया ई महाकाल खः । परात्मपरिवर्तन भावनाया ई महाकाल खः ।

बोधिसत्व चर्याय् ई नं महाकाल खः । बुद्धत्व प्राप्तिया ई नं महाकाल खः । बुद्ध - बोधिसत्वपिनिगु चित्तया प्रत्येक ई नं महाकाल खः ।

बोधिचित्तोत्पादया ई, प्रणिधिबोधिचित्तया ई प्रस्थान बोधिचित्तया ई, बोधिसत्व चर्याया ई, बुद्धत्व प्राप्तिया ई अर्थात् अवस्था युक्तम्ह हे महाकाल खः ।

करूणा व प्रज्ञां युक्तगु चित्तया ई अर्थात् अवस्था हे महाकाल खः । बुद्ध-बोधिसत्वपिं सकलें महाकाल खः ।

२.२ महाकालया उत्पत्ति

महाकालया उत्पत्ति 'भैरव' पाखें जूगु खः । भैरव खँग्वः 'भीरु' धातुपाखें वःगु खः । थ्व हे 'भीरु' धातुइ 'अ' प्रत्यय स्वानाः 'भैरव' खँग्वः निर्माण जूगु खः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गुक्रिया अर्थ 'ग्यानापुम्ह (भयानक) खः (शाक्य, २०४३: १)।

भैरव धैम्ह शिवया हे रौद्र रूप खः। वैदिक साहित्यय् शिवयात रुद्र, पशुपति, महादेव, ईशान, महेश, हर, शंकर आदि नामं सम्बोधन यानातःगु दु। *ऋग्वेदय्* रुद्रयात छम्ह मध्यमवर्गया द्यःकथं जक वर्णन यानातःगु दु। उकी रुद्रयात थःगु परिवार, मस्त व पशुतय्त मस्याःसे रक्षा याकेत प्रार्थना यानातःगु दु। थुकथं वैदिक इलय् मनूतय्सं रुद्रयात थःगु परिवार, मस्त, जनावरत छुं हे मजुइमा धकाः याःगु प्रार्थनां रुद्र छम्ह विनाशकारी अथवा ग्यानापुम्ह द्यः खः धकाः अनुमान याय्फु। विद्वान्तय्सं रुद्रयात प्रकृतिया थजाःगु हे विनाशकारी शक्तिया प्रतीकया रूपय् व्याख्या यानातःगु दु। शिवया निगू रूप दु - सौम्य व भयावह/विध्वंशक/संहारकर्ता। थी थी ग्रन्थया अध्ययनपाखें भैरव शिवया उग्र रूप खः धकाः प्रष्ट जू।

भैरव धर्मात्मा व भिंपिनिगु लागि रक्षक व वरदान बीम्ह द्यः खःसा पापी व मभिंपिंत संहार याइम्ह संहारकर्ता नं खः। भैरव थ्व ब्रम्हाण्डय् दुगु स्थावर (चल) व जङ्गम (अचल) न्ह्यागगु रूप नं धारण याय्फुम्ह धकाः *शतरुद्री* ग्रन्थय् उल्लेख जुयाच्वंगु दु (अमात्य, २०५८: १७)।

भैरव मुख्य यानाः कृषकतय् द्यः खः। भैरव पुजा वाराणसी, बम्बइ, उत्तर व मध्यभारतया किसानतय् दथुइ प्रचलित जु। मध्यभारतय् जँय् सर्प हिनातःम्ह मृदङ्गवादकया रूपय् वा छुं ह्यांगु ल्वहँतय् दुरु छायाः भैरवया पुजा याय्गु परम्परा दु। शहरय् धाःसा अय्लाः छायाः भैरवया पुजा याइ। भारतया कुमाउँ गढवालय् भैरवयात *भैर* (भैंरो) धाइ। नेपालय् नं नेवाःतय्सं भैलःद्यः धाइ। भाषावंशावलीइ उल्लेख जूकथं नेपालय् जक ५६ लाख भैरव भैरवी दु (पौडेल, २०२०: ३-४)।

लिङ्गपुराणय् भैरवया उत्पत्तिवारे न्ह्यथनातःगु दु। छन्हु शिवया अनुपस्थितिइ ब्रम्हा व विष्णुया त्रिदेवमध्ये सु तःधं धइगु खँ जुल। थःगु प्रशंसा याय्गु भ्वलय् ब्रह्मां शिवयात अनादर यात। थ्व खँ सियाः शिवं तं पिकयाः मिँया ज्वाला पिकाल। उगु हाकुगु ज्वालानापं भैरव प्रकट जुल (Mani, 1975: 115)। भैरव प्रकट जुयाकथं ब्रम्हाया न्यागः छ्यंमध्ये छगः छ्यं ध्यनाविल। उबलय्निसें ब्रम्हाया प्यंगः छ्यं जूगु खः धाइ।

अथे हे *मत्स्यपुराण, भागवत्पुराण* व मेमेगु पुराणय् शिवया छपु बाखं दु। व बाखंकथं शिवया लिङ्गया अन्त्य लुइकेत ब्रम्हा व विष्णु सनाजुल। विष्णुं लिङ्गया अन्त्य लुइकेमफुत धकाः खःगु खँ ल्हात। ब्रम्हां धाःसा अन्त्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लुइकेधुन धकाः मखुगु खँ ल्हात। मखुगु खँ ल्हाःगु कारणं शिवया लिङ्गं शिव उत्पन्न जुयाः भैरवया रूप धारण यानाः ब्रम्हाया छगः छ्यं ध्यनाबिल (शाक्य, २०४३: ७)।

थी थी इलय् रुद्र (शिव) थी थी थासय् च्वंगु दु। व थाय् खः - मूंजवन पर्वत, हेमकूट पर्वत, हिन्दूकुश पर्वत आदि। थुकिया नं पूर्वपाखे क्रोचपर्व (काराकुरुम) दु गन कार्तिकेय अवतरण जूगु खः। 'उमा-वन' व 'शर-वन' उकिया नापनापं लाः। थ्वया न्ह्यःने फय् तस्कं विकृत व विषालु जू। योगीतय्कथं उगु हे विषालु थाय्या दथुइलाक च्वापुं त्वःपुयातःगु गुफाय् 'महाकाल' च्वनीगु थाय् दु। अले उगु थाय्या छगू वर्गमीलदुने सुं नं मनूत वनेफइमखु। यदि प्यंगुलिं वेद व ॠषितय्सं नं हलिमय् शान्ति स्थापना याय्मफुत धाःसा महाकालं वयाः आसुरी शक्तितय्त भष्म यानाः शान्ति स्थापना याइ (गौतम, १९६९: १६०)।

भैरवया हे मेगु नां महाकाल खः। उकिं निम्हेसित छकलं सम्बोधन याय्कथं 'महाकाल भैरव' नं धाय्गु याः। *कालिका पुराण*कथं महाकाल व भृङ्गी महाःद्यःया निम्ह काय्पिं खः। महाःद्यःया वीर्यया निफुतिं इपिं निम्ह जन्म जूगु खः। लिपा पार्वतीया श्रापं इपिं छसीकथं भैरव व वेताल जुयाः जन्म जूगु खः (श्रेष्ठ, २०५७: ४५)।

स्वस्थानीव्रतकथा अनुसार दक्ष प्रजापतिया यज्ञ ध्वस्त याय्त भगवान शिवं महाकाल व वीरभद्र उत्पत्ति याःगु खः (अमात्य, २०५८: ३)।

महाकाल धैम्ह द्यः हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मय् समानरूपं लोकंव्हाःम्ह द्यः खः। बौद्धधर्मय् वज्रयानया उदय जुइधुंकाःलि वज्रयानीपिंसं थी थी हिन्दू द्यःपिंत थःगु धर्मय् दुकाय्गु भ्वलय् हिन्दूद्यः महाकालयात नं थःपिनिगु धर्मय् दुकाःगु खः (श्रेष्ठ, २०५७: ४६)।

महाकालया उत्पत्तिबारे मेगु छगू किम्बदन्ती नं दु। द्वापरयुगय् वाणासुर धैम्ह दैत्यं यैंया गोकर्णय् च्वनाः द्वलंद्वः दँतक थःगु छ्यं ध्यनाः थाकुक तपस्या यानाच्वन। थ्व खनाः ब्रम्हा लय्तायाः "द्यः, मनू व दैत्य फुक्क छंगु अधीनय् दय्मा" धकाः वरदान बिल। अले स्वर्ग, मर्त्य, पाताल स्वंगू लोकय् नं अधिकार कायम यानाच्वन। लिपा द्वापरयुगया अन्तपाखे वाणासुर दैत्यया काय् महेन्द्रदमनया केहें प्रभावतीनाप भगवान् कृष्णया काय् प्रद्युम्नं गान्धर्व विवाह यात। अले वाणासुर दैत्य व कृष्णया दथुइ ल्वापु जुल। कृष्णया सुदर्शन चक्रं दैत्यया सहश्र छ्यं ध्यनाबिल। व हे छ्यं आकाशय् चाहुलाच्वन। अनं तिब्बतया 'भिकाछें' धाःगु थासय् महाकाल भैरव जुयाः जन्म काल (वज्राचार्य, २०३९: ३)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.३ महाकालया प्राचीनता

महाकाल धैम्ह हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मावलम्बीपिंसं हनावयाच्वंम्ह द्यः खः। हिन्दूतय्सं महाकालयात शिवया थी थी रूपमध्ये प्रलयकारी रूपकथं काइ। बौद्ध धर्मय् महाकालयात बौद्धधर्मया रक्षकया रूपय् कयातःगु दु। बौद्ध कला, वास्तुकलाय् महाकालयात महत्वपूर्ण थाय् बियातःगु दु। बौद्ध विहारय् रक्षकया रूपय् मूलुखाया जःखः महाकाल स्थापना यानातःगु दइ। न्हापा-न्हापा विहारया रक्षककथं हारतीमातायात तइगु खःसा लिपा उगु थाय् महाकाल, गणेश व हनुमानं काःगु खः (Slusser, 1998: 138)। बौद्ध विद्वान् यज्ञमानपति वज्राचार्यया कथं विहारया लुखाया जवय् महाकाल स्थापना याय्माः। मूलुखाया खवय् हारती अजिमाया प्रतीककथं छह्वः तयातःगु दइ, लिपा गाणपत्य सम्प्रदाय वसेंलि गणेद्यःयात जवय् तयाः महाकालयात खवय् तय्गु यानाहल।[२] उकिं मांकाःद्यः विहारया गनं जवय् गनं खवय् खनेदुगु खः।

महाकालयात बौद्ध विहारय् द्वारपालया रूपय् छाय् तल धैगु खँ *धर्मकोश संग्रहय्* न्ह्यथनातःगु दु। उकी उल्लेख जूकथं अक्षोभ्य बुद्धं थःगु वज्रं महाकालया सृष्टि यानाः वज्र व अंकुश बियाः "छ द्वारपाल जुयाच्वँ, दुष्ट मारतय्त थ्व वज्रं ख्यानाछ्व, विहारया लुखाय् च्वनाः विहारया रक्षा या" धकाः आदेश ब्यूगु खः (अर्याल, २०५९: २६७)।

थ्वबारे मेगु छगू नं धापू दु। छकः भगवान बुद्धं थः ध्यानय् च्वनेत्यंबलय् थःथाय् सुं दुहांमवय्मा धकाः महाकालयात क्वाःपाःद्यःथाय् लुखापिवाः तयातल। छुं ईलिपा हनुमान ध्यानकोथाय् दुहांवनेत स्वःबलय् मांकाःद्यवं दुतमछ्वः। हनुमानं तस्सकं तं पिकयाः थःगु गदां महाकालया छ्यनय् दायाबिल। थुकिं यानाः महाकालया म्हधिकः चीधिकः जुल। अले महाकालं नं तं पिकयाः थःगु विराट रूप धारण यानाक्यन। थ्व खनाः हनुमान ग्यानाः बुद्धया शरणय् वन। भगवान बुद्धं महाकाल व हनुमान निम्हेसितं द्वारपाल जुयाः विहारया रक्षा याय्त उजं बिल। उबलय्निसें महाकालयात शत्रुया संहार याय्फुम्ह व बुद्धशासनया रक्षा याइम्ह धकाः सकसिनं श्रद्धा भक्ति तयाः पुज्याय्गु यात (शाक्य, ११२८: २)।

महाकालयात विहारय् स्थापना याय्गु प्रचलन गुबलय्निसें वल धैगु खँ क्वःछिनाः धाय् थाकु। थ्व सीकेत बौद्ध विहारया निर्माण गुबलय्निसें जुल धकाः सीकेगु आवश्यक जुइ। प्राचीन विहारया स्वरूप आःया थें मखु।

---

2 यज्ञमानपति वज्राचार्यनाप विसं २०६८ चैत्र ५ खुन्हु जूगु खँल्हावल्हाया लिधँसाय्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रागैतिहासिककालनिसें थी थी बुद्ध, बोधिसत्व, सिद्धपिं नेपालय् वयाच्वनीगु खँ साहित्यिक स्रोतय् उल्लेख जुयाच्वंगु दु। स्वयम्भू ज्योतिरूप दर्शन यायत वःम्ह क्रकुच्छन्द तथागत थः शिष्य गुणध्वज ब्राह्मण, अभयनन्द क्षेत्रीनापं न्हय्सः शिष्यपिंत वाकद्वार सिफुच्व पर्वतय् वयाः चूडाकर्म यानाः दकलय् न्हापां बौद्धसंघया व्यवस्था यानाः विहार निर्माण यानाथकूगु खँ स्वयम्भू पुराणपाखें सीकेफु (वज्राचार्य, ११०३: २५३)। नेपालय् लिच्छविकालनिसें हे विहारया अस्तित्व दुगु प्रमाण दु। लिच्छवि अभिलेखय् राजविहार, मानविहार, मध्यमविहार, खर्जुरिकाविहार आदि विहारया नां उल्लेख जूगु दु।

नेपाःया बौद्ध परम्पराकथं बौद्ध विहार प्रतिष्ठा याइबलय् बुद्धमूर्तिनाप बुद्धया जःखः धर्मया प्रतीक स्वरूप प्रज्ञापारमिता, संघया प्रतीक स्वरूप आर्यावलोकितेश्वर स्थापना याय्गु चलन दु। गनंगनं मञ्जुश्री, वज्रपाणि तयातःगु नं दु। थुकिं यानाः विहारय् श्रावकयान, महायान, वज्रयान नं दुथ्यानाः स्वंगुलिं यानयात समन्वय यानातःगु दु धैगु सीदु (शाक्य, १११५: ७)।

आर्यमञ्जुश्री मूलकल्प सूत्रया प्रमाणकथं बुद्धं दकलय् न्हापांगु प्रारम्भिक शिक्षा श्रावकयानीपिंत बिल। थ्वयां भिंस्वदँ लिपा बुद्धं बोधिज्ञान धकाः पारमिताया ज्ञान महायानी बोधिसत्वपिंत बिल। अथे हे महायान धर्मचक्र प्रवर्तन यानाः स्वदँलिपा हाकनं धान्यकटक नगरय् श्रीपर्वतय् च्वनाः उच्चशिक्षा योगयोगिनी विद्याधर-विद्याधरीपिंत वज्रयानया धर्मचक्र प्रवर्तन याःगु जुल। थ्व हे कथं नेपाःया प्रत्येक बौद्ध विहारय् क्वाःपाःद्यःया च्वसं च्वंगु आगमय् श्रीहेरुक चक्रसम्बर गुह्यः द्यःपिं स्थापना यानातःगु दइ। वज्रयानी सिद्धान्त वय्धुंकाःतिनि ७/८ गूगु शताब्दीपाखे महाकालया पूजा शुरु जूगु खनेदु।[3] भारतय् धाःसा तन्त्रयान वज्रयानया प्रभाव ईशया ६ गूगु शताब्दीपाखे हे दय्धुंकल (शाक्य, २०४३: २६)।

ईशाया ७ गूगू शताब्दीपाखे भारत भम्रणय् वःम्ह चिनियाँ यात्री इ-त्सिङ्गया यात्रा वृत्तान्तय् भारतया ततःधंगु विहारया मूलुखा लिक्क सिँया २-३ फीट धिकःयाम्ह महांकालया मूर्ति तय्गु परम्परा दुगु खँ न्ह्यथनातःगु दु (I–Tsing, 1966: 38)। थ्वकथं स्वय्बलय् भारतय् ७ गूगु शताब्दीइ हे महाकालया मूर्ति दय्धुंकूगु सीदु। तर भारतय् दकलय् न्हापांगु महाकालया मूर्ति ईशाया ९ गू शताब्दीया जक लुयावःगु दु।

3 यज्ञमानपति वज्राचार्यनाप विसं २०६८ चैत्र ५ खुन्हु जूगु खँल्हावल्हाया लिधंसाय्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चीनया डुनहाङ्ग धैगु थासय् दकलय् न्हापां लुयावःगु महाकालया मूर्ति ईशाया ९ गूगु शताब्दीया खः । जापानय् कुकाइ धाःम्हेस्यां चीनं हःगु 'ताइजोकाइ मण्डल'या महाकालया चित्र नं ९ गूगु शताब्दीया शुरुया हे खः । न्ह्याथे जूसां महाकालया मूर्ति दय्‌केगु परम्परा भारतपाखें विकास जुजुं मेमेथाय् न्यनावंगु खः (Matsushita, 2001: 26) ।

थन *मणिशैल महावदान*या खँ न्ह्यनेगु प्रासंगिक जुइ । छगू इलय् मायासुर दैत्यं विष्णु भगवानयात थःगु जालय् लाकल । थ्व खनाः इन्द्र लगायत देवगणपिं सकलें ग्यानाः मणिचूड पर्वतय् श्रीउग्रतारा वज्रयोगिनीदेवीथाय् वन । अन पिवाः च्वनाच्वंम्ह मांकाःद्यःयात विष्णुं विन्ति यानाः थःपिंत जूगु समस्या कन । मांकाःद्यवं विष्णुं न्हापा याःगु पापया कारणं थथे जूगु धासें आः उगु पापं मुक्त जुइत दशांकुशल पाप त्वःताः चित्त शुद्ध यानाः मेषसंक्रान्तिनिसें तीर्थयात्रा यानाः उग्रतारा वज्रयोगिनीदेवीया भक्ति या धकाः आज्ञा बिल (वज्राचार्य, १११९: १५) ।

थुकथं गौतम बुद्ध थःम्हेस्यां हे मांकाःद्यःया महिमाबारे न्ह्यथनाः अष्टशील लाभ याय्‌फइगु खँ कनातःगु दु । थुकियात आधार कयाः मांकाःद्यः व गौतम बुद्ध समकालीन खः धकाः धाय्‌गु पाय्‌छि मजू । *मणिशैल अवदान* साहित्य जक खः, ऐतिहासिक प्रमाण मखु ।

कालिदासया महाकाव्य *मेघदूतय्* उज्जैनया महादेवयात महाकाल धयातःगु दु । उकी न्ह्यथनातःकथं भारतया उज्जैन धैगु थासय् महाकालया देगः दु । उगु महाकाव्यय् यक्षं सुपाँय्‌यात इनाप याय्‌गु भ्वलय् थथे धाःगु खः -

अप्यन्यास्मिञ्जलधर महाकालमासाद्यकाले
स्थातव्यं नयनविषय यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन सन्ध्यावलिपटहतांशूलिन श्लाधनीया
मामन्द्राणां फलमविकल लप्स्यसे गर्जितानम् ॥ (पाण्डेय, १९६८: ५८)

(अय् सुपाँय् ! यदि छ सनिलय् वा मेगु इलय् महाकालया थासय् थ्यंसा निभाः बीगु ईतक अन हे च्वँ, छाय्‌धाःसा शिवयात सनिलय् मत बीबलय् छंगु तस्सःगु सलं नगरा थाःथें ज्या बी । अले महाकालया प्रसादं छंगु सःया फुक्क फल दइ) ।

थ्वकथं स्वय्‌बलय् कालिदासया इलय् हे भारतय् महाकालया देगः दय् धुंकल धैगु सीदु । कालिदासयात थी थी विद्वान्‌पिंसं थी थी ईयाम्ह धयातःगु दु । उज्जैनया परमारवंशीय जुजु महेन्द्रादित्यया काय् विक्रमादित्यया सभाया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नवरत्न धयात:पिंमध्येय् छम्ह कालिदास नं खः । ईपू ५७ य् थ्व हे विक्रमादित्यं शंकोयात बुका: विक्रम संवत् न्ह्याकूगु खः (पाण्डेय, १९६८: ३)। थ्व धापुतिं कालिदास थौंस्वयां २००० दँ न्ह्य:याम्ह जुल । कालिदासया कृतिइ महाकालया खँ न्ह्यथनात:गुलिं वस्वयां न्ह्य: हे भारतय् महाकालया देगः दय्धुंकल धका: धाय्फु ।

भारतया पूर्वपाखे ९ गूगु शताब्दीनिसें १० गूगु शताब्दीदुने निर्माण जूगु पाल व सेन साम्राज्यया महाकालया मूर्ति लुयाव:गु दु । उगु ईया महाकालया मूर्ति हाकुल्वहँतं दय्कात:गुलिं आ:तक ल्यनाच्वंगु खनेदु । न्हापान्हापाया मेमेगु उज्व:गु मूर्तिमध्येय् म्हो हे जक ल्यनाच्वंगु खनेदु । अप्व: याना: महाकालया सिँयागु कलात्मक मूर्ति दुगु खः । यद्यपि उज्व:गु सिँयागु मूर्ति याकनं स्यनावंगुलिं ता:ईतक ल्यनामच्वन ।

२.४ महाकालया प्रतिमा लक्षण

नेपाल हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मया समन्वय जुयाच्वंगु देय् खः । स्वनिगलय् नेवा:तय्सं नालावयाच्वंगु संस्कृति, संस्कारय् नं निगुलिं धर्मया प्रभाव लानाच्वंगु खंकेफु । छुं नं धार्मिक पुजाआजा, जात्रापर्व व उपासनाया इलय् हिन्दू व बौद्धधर्मया थी थी द्य:पिंत पुजाआजा याय्गु प्रचलन दु । न्हापा-न्हापा पुजा आराधना याइगु इलय् प्राकृतिक रूपय् दुगु तत्वयात हे श्रद्धाकथं प्रतीक मानेयाना: पुजा याइगु ख:सा लिपा वना: मनूया रूपय् मूर्ति दय्का: व चित्र च्वया: क्यनेगु यानाहल । थुकथं मनूया रूपय् क्यनेगु लागि दय्कूगु प्रतीकात्मक रूपयात हे मूर्ति प्रतिमा वा अर्चा धाय्गु यात । ई बिनावंलिसे मनूतय्त द्य: गुकथं दय्केगु, गुम्ह द्य:या लक्षण गुकथं जुइमा: धका: शास्त्र दय्केमा:गु आवश्यक जुल । व हे आवश्यकताकथं थी थी प्रतिमा-लक्षण सम्बन्धी शास्त्रया जन्म जुल । उकिं द्य:या आसन, वाहन, मुद्रा, ज्वँसा गुकथं जुइमा: धका: तयार यानात:गु शास्त्र हे प्रतिमा लक्षण खः ।

हिन्दू व बौद्ध धर्मया अनुयायीपिंसं उपासना याइम्ह उग्र व तान्त्रिक द्य: महाकालयात प्रतिमाशास्त्रय् ग्यानापुगु रूपय् प्रस्तुत यानात:गु दु । तान्त्रिक विधिं पुजा याय्गु धैगु पुजा याइम्ह मनू द्य:याके भावनात्मक रूपय् लीन जुइगु खः । द्य:थाय् न्ह्य:ने च्वना: पूर्णरूपं पुजाय् थ:त समर्पित याना: मन्त्रोच्चारण याना: पुजा याय्गु हे तान्त्रिक विधि खः (अमात्य, २०५८: ३९) ।

महाकालया त:गुमछि रूप दुसां सामान्यतया निका ल्हा: दुम्ह, खट्वाङ्ग घय्सुनात:म्ह जुइ । वया प्रतिमा लक्षण थुकथं जुइ -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

महाकालया म्ह गाढा वचुगु रंगया जुइ। सर्पया तिसां तियातइगुलिं ग्यानापु खनेदइ। वं छ्यंमाः क्वखायातःगु दइ। न्यागः खप्पर दुगु मुखलं पुयातःगु दइ गुकिया अर्थ न्यागू विकार (तं, तृष्णा, अज्ञानता, ईर्ष्या, घमण्ड) यात ज्ञानय् हीकेगु खः। जवगु ल्हातं अहंभावयात चानाछ्वय्‌गुया प्रतीककथं कर्तृ ज्वनातःगु दइ। खवगु ल्हातं मभिंगु तत्वयात बुकेगुया प्रतीकस्वरूप हिं जाःगु पात्र ज्वनातःगु दइ। महाकालं धुँया छ्यंगुलिं हिनातःगु दइ गुकिया अर्थ तृष्णाया शुद्धिकरण खः। भूत, वर्तमान, भविष्य स्वंगुलिं कालयात खंकेफुगुया प्रतीक स्वरूप स्वंगः मिखा दइ। द्यःया ल्यूने मिँज्वाला च्यानाच्वनीगुलिं ग्यानापु खनेदइ। वया वाय् हि किनाच्वंगु दइ। थ्व मभिंगु तत्वयात निर्मूल याय्‌त सकृय जुयाच्वंगुया प्रतीक खः (Shakya, 1994: 198)।

महाकालया रंग, ज्वँसा आदिया प्रतीकात्मकताबारे मेगु धारणा नं दु।

वचुगु रंग	-	सर्वव्यापकता
नागया तिसा	-	शीतलता बीगु वासः
कर्तृ	-	अभय
कपालपात्र	-	सत्वगुण, विवेक, बुद्धि
खट्वाङ्ग	-	त्रितापनाशक वा स्वंगू प्रकारया उत्पात नाश याइम्ह
मुण्डमाला	-	बुद्धि, विवेक व ज्ञानरूप

(पोखरेल, १९९९: २८-२९)

तिब्बती अवधारणकथं महाकालया प्रतिमाया अर्थ थुकथं दु -

वचुगु रंग	-	परिवर्तन जुइमखुगु धर्मकाय
नागया तिसा	-	तंयात शुद्धिकरण याय्‌गु
कर्तृ	-	मनूया मनय् थानाच्वंगु अहंभावयात चानाछ्वय्‌गु
कपालपात्र	-	मार वा मभिंगु तत्वयात बुकाछ्वय्‌गु
खट्वाङ्ग	-	त्रिकाय (धर्मकाय, सम्भोगकाय, निर्माणकाय)या प्रतीक
स्वंगः मिखा	-	भूत, वर्तमान व भविष्यया ज्ञान दुम्ह
मिँज्वाला	-	भययात तंकेत सकृयम्ह
धुँया छ्यंगू	-	तृष्णायात शुद्धिकरण यानाः मदय्‌काः छ्वइम्ह

(http://www.khandro.net/deity_Mahakala.htm)

बौद्ध द्यः सम्बन्धी प्रतिमा लक्षणया सफूमध्ये निस्पन्नयोगावली व साधनामालायात प्रमुख थाय् बियाः सम्मान यानातःगु दु। थुपिं निगू सफुती ग्यानापुम्ह द्यः महाकालया थी थी स्वरूपबारे यक्व हे वर्णन यानातःगु दु।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सामान्यतया महाकाल हाकुगु वर्णयाम्ह जुइ। वया निका ल्हातय् त्रिशूल व कपालपात्र धारण यानातःगु जुइ।

महाकालः कृष्णाज-त्रिशूल-कपाल भुतः (Bhattacharyya, 1958: 366)। *साधनामालाय्* निका ल्हाःनिसें झिंखुका ल्हाः दुम्ह थी थीकथंया महाकालया प्रतिमा लक्षणया वर्णन यानातःगु दु।

२.४.१ निका ल्हाः दुम्ह महाकाल

साधनामालाया क्रमसेकम खुगू साधनाय् निका ल्हाः दुपिं महाकालया वर्णन यानातःगु दु। उकी च्वयातःकथं उपासकपिंसं थःत हे 'श्री महाकाल भट्टारक' या रूपय् काय्माः। महाकालया निका ल्हाः, छपाः ख्वाः, वचुगु वर्णयाम्ह जुइ। तं पिकयाच्वंम्ह महाकालया स्वंगः मिखा दइ। जवगु ल्हातं कर्तृ व खवगु ल्हातं कपाल (पात्र) धारण यानातःगु जुइ। वया सँ सियुगु जुइसा कपालय् न्यागः नरकपाल (मनूछ्यं) दइ। गःपतय् नरमुण्ड श्रृंखला (मनूछ्यंया माः) क्वखायातःगु जुइ। नागया तिसा वा नागया हे यज्ञोपवित धारण यानातःगु दइ। म्हधिकः चीधिकः जुइ। म्हुतुं हि तिकितिकि हायाच्वंगु जुइ (Bhattacharyya, 1958: 345)।

महाकालया मूर्तिइ कर्तृया पलेसा गुबलेंगुबलें जवगु ल्हातय् त्रिशूल ज्वनातःगु नं जुइफु। निकाल्हाः दुपिं महाकालया मूर्ति नेपालय् नं यक्व हे दु। महाकालया बांलाःगु नमूनामध्ये छगू नेपाःया पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यया संग्रहय् दु। उकी निम्ह वेतालयात न्हुयाच्वंम्ह महाकालं ख्याच्वः बीथें जवगु ल्हातं कर्तृ व खवगु ल्हातं हिं जाःगु कपालपात्र धारण यानातःगु दु (Bhattacharyya, 1958: 345)। नेपालय् अप्वः यानाः कर्तृ व कपाल ज्वनाः खट्वाङ्ग घय्सुनातःम्ह निका ल्हाः दुम्ह मांकाःद्यः हे स्थापना यानातःगु दु। निका ल्हाः दुपिं महाकालया प्रतिमा लक्षण नेपालय् व तिब्बतय् ज्वःलाःसां छता खँय् पाःगु खनेदु। तिब्बतया निका ल्हाः दुपिं दनाच्वंपिं महाकालया छपा तुति चाःतुइकातःगु दइ (Matsushita, 2001: 74)। नेपाःया महाकालया मूर्तिया मुखलय् अक्षोभ्य बुद्धया मूर्ति दथुइलाक अंकित जुयाच्वंगु दइ। तर भारतया महाकालया मूर्तिया छ्यनय् नाग दयाच्वनी। थुकिं छु क्यं धाःसा नेपाःया महाकाल अक्षोभ्य बुद्ध व चक्रसम्बरपाखें प्रभावित जू (Matsushita, 2001: 52)।

महाकाल व नागया सम्बन्ध दु धैगु खँ महाकालया ल्हाः, तुति, न्हाय्पं, गःपतय् नागया तिसां तियातइगुलिं स्पष्ट जू। पूर्वीय एशियाया मूर्तिइ Dunhuang

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

महाकालं नागयात न्हुयाः नागयात हे वाहन यानातःगु दु । युनानय् महाकालया देपाय् नागिनी दु । थुकिं महाकालया नाग नागिनी सम्प्रदायनाप स्वापू दुगु खनेदु । भारतय् अप्वः यानाः प्यका ल्हाः दुपिं महाकालयात नागराजाकथं कयातःगु खनेदु । मुखःया दथुइ नाग दतकि महाकालया उत्पत्ति नागराजनाप स्वाय्फइ । गुंगू शताब्दीया महाकालया मूर्तिया मुखलय् अथे हे नाग तयातःगु दु ।

२.४.२ प्यका ल्हाः दुम्ह महाकाल

साधनामालाय् प्यका ल्हाः दुपिं महाकालयया वर्णन यासें धयातःगु दु - प्यका ल्हाः दुम्ह महाकाल वचुगु रंगयाम्ह जुइ । जवगु निका ल्हातय् कर्तृ व कपाल ज्वनातःगु दइसा खवगु निका ल्हातय् खड्ग व खट्वाङ्ग ज्वनातःगु दइ (Bhattacharyya, 1958: 346) । नेपालय् दुपिं फय्तुनाच्वंपिं महाकालया मूर्तिइ मुलःपतिथ्यानाः फय्तुनाच्वंगु दइसा भारतया फय्तुनाच्वंगु मूर्तिइ छपा तुति क्वय् क्वकयाः फय्तुनाच्वंगु जुइ । मेगु फुक्क ज्वँसा व हे जुइ (Matsushita, 2001: 53)।

२.४.३ खुका ल्हाः दुम्ह महाकाल

खुका ल्हाः दुम्ह महाकालया रंग वचुगु जुइ । द्यःया खुका ल्हाः मध्येय् जवय् च्वंगु ल्हातं कर्तृ, जःमू व डबडब ज्वनातःगु दइसा देपा ल्हातं कपाल, शूल व वज्रपाश धारण यानातःगु दइ (Bhattacharyya, 1958: 346) । तर खुका ल्हाः दुम्ह महाकालया स्वपाः ख्वाः दुगु नं जुइफु (Matsushita, 2001: 48)।

२.४.४ झिंखुका ल्हाः दुम्ह महाकाल

झिंखुका ल्हाः दुम्ह महाकालया रंग नं वचुगु जुइ । महाकालं जब झिंखुका ल्हाः दुम्हेसिया रूप काइ, उबलय् वया च्यापाः ख्वाः अर्थात् च्यागः छ्यं दुम्ह जुइ । थुज्वःम्ह महाकालनाप वया शक्ति नं दइ । अले थुकी छगू गजबया प्रयोग खनेदइ । व खः- वया प्यपा तुति दइ । *साधनामालाय्* थुकथं उल्लेख जुयाच्वंगु दु ।

उपासकं थःम्हं थःत झिंखुका ल्हाः, च्यापाः ख्वाः, नीप्यंगः मिखा, प्यपा तुति दुम्ह महाकालया कल्पना याय्माः । वं जवया न्हय्पा ल्हातय् कर्तृ, वज्र, हस्तिचर्म (किसिया छ्यंगू), मुद्गर (मुगः), त्रिशूल, तरवार व यमया यष्टीक (यमराजया कथि) ज्वनातःगु दइ । देपाया न्हय्पा ल्हातय् हिं जाःगु कपालपात्र, हस्तिचर्म, घण्टी, गदा, तुयुगु च्वाम्वः, डबडब व नरमुण्ड (मनूया छ्यंमाः) धारण याइ । ल्यंदुगु मुख्य निपा ल्हातं प्रज्ञायात घय्पुनाच्वंगु दइ । वया म्हधिकः चीधिकः जुइ । वचुगु वर्णया थुम्ह महाकाल *हा हा ही ही हे हे* शब्द पिकयाः ग्यानापुक हाली । वं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मुखलय् पञ्चध्यानी बुद्धया मूर्ति धारण यानातःगु दइसा कपालय् मनूछ्यं धारण यानातःगु दइ । थ्वं तिसाया रूपय् गःपतय् ग्यानापुक नरमुण्डमाः नं क्वखायातःगु दइ । थ्व द्यः थः हे नं भयंकर जुइ (Bhattacharyya, 1958: 346-347)।

भिंखुका ल्हाः दुम्ह महाकालयात महामाया, यमदूति, कालदूति, कालिका, चर्चिका, चण्डेश्वरी व कुलिशेश्वरी नांयापिं ७ म्ह देवीपाखें चाःहुइकातःगु दइ धकाः *साधनामालाय्* अभ्र जोड बियाः उल्लेख यानातःगु दु (Bhattacharyya, 1958: 347)। थथे देवीपिंसं घेरेयाय्धुंकाः महाकालं वेतालया रूपय् वज्रभैरवया शवयात न्हुयाच्वंगु जुइमाः (श्रेष्ठ, २०५७: ४६) ।

महाकाल ग्यानापुम्ह द्यः खः । गुलिसिनं शत्रुया नाश याय्त तान्त्रिकविधिकथं महाकालया पुजा याय्गु याः । थः गुरु व त्रिरत्न (बुद्ध, धर्म, संघ) प्रति श्रद्धा याइमखुपिनिगु मनय् भय थनाबी । महाकालया भयंकर स्वभाव क्यनेया लागि साधानामालाय् थुपिं श्लोक न्ह्यथनातःगु दु -

आचार्य्य यहः सदा द्वेषी कुपितो रत्नत्रयपि यहः ।
अनेकसत्वविध्वंसी महाकालेन खाद्यते ॥
क्षेदयेत श्वांङ्गमांसानि पिवेद्रुधिरधारया ।
शिरसि विनिवेश्यैव तिलमात्रञ्च कारयेत ॥

(Bhattacharyya, 1958: 348)

(सुनां थः गुरुयात अनादर व त्रिरत्नया अःखः ज्या याइ उज्वःपिंत महाकालं नाश याइ व कचिकं घुर्काछ्वइ । महाकालं उज्वःम्हेसिगु ला कुचाकुचा यानाः ताइ, अले हि त्वनाछ्वइ । वया छ्यनय् दुहांवनाः छ्यंयात चिचीकू यानाः चानाः तछ्याइ बी) ।

२.५ धर्मकोश संग्रहय् महाकालया थी थी भेद

धर्मकोश संग्रह[४]य् नं थी थी महाकालया बारे न्ह्यथनातःगु दु। उकी न्ह्यथनातःपिं महाकाल थथे दु -

२.५.१ ध्यानवज्रांकुश महाकाल

धर्मकोश संग्रहय् द्वारपालया रूपय् ध्यानवज्राकुश महाकालया वर्णन यानातःगु दु। थ्वया छपाः ख्वाःपाः, ग्यानापुगु ग्वःग्वःलाःगु

---

4 ब्रायन हडसन नेपालय् रेसिडेन्सया रूपय् वःवलय् वयात वौद्ध संस्कृति व दर्शनया अध्ययन याय्त वयागु इच्छाकथं पं. अमृतानन्द वन्देजुं थ्व *धर्मकोश संग्रह* नेसं ९४६ श्रावणय् तयार याःगु खः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वंग: मिखा, ग्यानापुगु मिखाफुसि, बजि भोजन याइम्ह खः। ह्याउँगु दारि ग्वाय् दुम्ह, मनूछ्यं दुगु मुखः पुयाच्वंम्ह, छ्यनय् सँ तिंतिंस्वानाच्वंम्ह, न्याम्ह नागं हिनातःम्ह, ५० म्ह मनूया छ्यंमाः (नरमुण्डमाला) क्वखायाः धुँया छ्यंगुलिं हिनाच्वंम्ह जुइ। थ्वया निका ल्हाःमध्ये जवगु ल्हाःया च्वलापतिं धस्वाकाः ल्हाः म्हूचिनाः वज्र ज्वनातःगु दइ। खवगु ल्हाःया च्वलापतिंचानापं म्हूचिनाः अंकुश ज्वनाच्वंम्ह, दुष्ट मारतय्त ख्याय्त ग्यानापुगु रूप कयाच्वंम्ह खः। सुपाँय् थें हाकुगु वर्णया थ्व द्यः प्रत्यालिढ आसन (शिकारया लागि निशाना याय्गु आसन) य् च्वनाः तं पिकयाच्वंगु दइ।

अक्षोभ्य बुद्धं महाकालयात वज्र व अंकुश बियाः द्वारपाल जुयाच्वनेत आदेश ब्यूगु खः। दुष्ट मारतय्त थ्व वज्रं ख्यानाछ्व, लुखाय् च्वनाः विहारया रक्षा या धकाः ज्या ब्वल। थथे वज्र व अंकुश ज्वनाच्वंम्ह जुयाः वज्रांकुश महाकाल धाःगु खः। थ्वयात हे गुलिसिनं मारयात ख्याइम्ह जुयाः वज्रवीर महाकाल नं धाय्गु याः (अर्याल, २०५९: २६७-२६८)।

२.५.२ रत्नवीर महाकाल

रत्नवीर महाकालया छपाः ख्वाः, स्वंगः मिखा व दारि ग्वाय् दयाः मे लुयाच्वंम्ह जुइ। वया सँ तिंतिंस्वानाच्वगु जुइ। निपा ल्हाःमध्येय् जव ल्हातं अमृत दुगु कलश व देपाल्हातं रत्न ज्वनाः जपमाः धारण यानातःगु जुइ। थ्वयात 'पात्रधरवीर' व 'रत्नधरवीर'नं धाय्गु याः।

२.५.३ खड्गवीर महाकाल

थ्व छपाः ख्वाः, निंका ल्हाः दुम्ह, हाकु वचु स्वंगः मिखा दइ। ग्यानापुगु वा दुम्ह, मे लुयाच्वंम्ह, सँ तिंतिंस्वानाः च्वंम्ह, निका ल्हाःमध्येय् देपाय् खिपः व जवय् खड्ग ज्वनाः धुँया छ्यंगुली फय्तुनाच्वंगु दइ। थ्वयात 'खड्गधरवीर' नं धाः (अर्याल, २०५९: ७७)।

२.५.४ वज्रमहाकाल

थ्व सफुती वज्रमहाकालया नं उल्लेख दु। वज्रमहाकालं वज्र, वाण, चाप व गं धारण यानातःगु दइ (अर्याल, २०५९: ९४)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.५.५ धर्मगण्डीधर महाकाल

धर्मगण्डीधर महाकाल अर्थात् वज्रवीर महाकालया ख्वाः शान्त स्वभावया जुइ। ज्वँसाकथं ल्हातय् वज्र ज्वनाच्वंगुलिं थ्व मांकाःद्यःयात 'वज्रसाधुमहाकाल' नं धाय्गु याः। धर्मगण्डीधर महाकाल बेतालया द्यःने उत्कुतका आसनय् तुति कय्कुंकाः दनाच्वंगु दइ। तं पिहांवःगु ख्वाः तयाच्वंम्ह थुम्ह द्यःया कपालय् स्वंगःगु मिखा दइसा छ्यनय् अक्षोभ्य बुद्ध दुगु मुखः पुयातःगु दइ। वज्रवीर महाकालया ज्वँसाकथं धर्मगण्डी ज्वनातःगु दइ।

थुकथं *धर्मकोश संग्रहय्* थी थीकथंयापिं महाकाल दुगु खनेदु। अक्षोभ्य बुद्धं महाकालयात द्वारपाल जुयाः बुद्धधर्मया रक्षा याय्त उजं बिसांनिसें विहारय् द्वारपालया रूपय् बौद्धधर्मया रक्षक जूगु खनेदु। थ्वकथं नं महाकालयात अक्षोभ्य बुद्धया कुलं वःम्ह धकाः धाय्गु याः। थ्व कथनयात थी थी थासय् दुगु महाकालया मुखलय् अक्षोभ्यया मूर्ति दुगुलिं स्पष्ट याः।

थुकथं आपालं किसिमया महाकालया स्थापना जुयाच्वंगु दु। हेमराज शाक्यया धापूकथं मुक्कं ७६ प्रकारया महाकाल दु। इमि मसुसितां अध्ययनया क्रमय् ३९४ किसिमया महाकालया मूर्ति मुंकूगु खः। उकीमध्ये तिब्बती महाकाल ३२०, पूर्वी एशियापाखें ३८, भारतपाखें ६ व नेपाःपाखें ३० म्ह महाकालया अध्ययन यानातःगु दु।

२.६ भैरव व महाकालदथुइ भिन्नता व समानता

जब शिवं भैरवया रूप काइ, वयात हे महाकाल धाइ (Matsushita, 2001: 18)। उकिं हिन्दूधर्मय् शिवया भैरव स्वरूपयात महाकाल धाय्गु याः। नेपालय् भैरवयात मनू, जनावर, हिमालय, कुण्ड, यन्त्र, थलबल, पेय पदार्थ आदि विभिन्न रूपय् कयातःगु दु। हिन्दूतय्सं शिवया उग्र रूप महाकाल भैरव धकाः मानेयाःसा बौद्धतय्सं अक्षोभ्य बुद्धया कुलं उत्पन्न जूम्ह द्यः धकाः नालातःगु दु। हानं बौद्ध सम्प्रदायया भैरवतय्गु जक खँ ल्हाय्गु खःसा गुम्हं वाममार्गी दुसा गुम्हं दक्षिणमार्गी दु। विहारया लुखाच्वय् तोरणय् तयातइगु गरुड व भैरवया आकृति क्रमशः हिन्दू व बौद्ध धर्मया प्रभावया समन्वयात्मक प्रस्तुति खः धाय्गु याः (पौड्याल, २०६०: ९८)।

हिन्दू धर्मकथंया भैरव महाकाल व बौद्धधर्मकथंया महाकाल भैरवदथुइ भिन्नता दु -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शैव भैरव	बौद्ध महाकाल
१. शैवकथं मानेयानात:म्ह भैरवया मूर्तिइ अथवा चित्रय् छ्यनय् चन्द्रमा दइ । शिवया सोमसिद्धान्तया प्रभाव प्रष्टरूपय् भैरवया थुज्व:गु मूर्ति क्यं (पौड्याल, २०६०: १००) ।	१. बौद्ध महाकालया मूर्तिया छ्यनय् पञ्चध्यानी बुद्धया मूर्तिमध्ये छम्हेसिया मूर्ति दइ । गनं अक्षोभ्य तथागतया मूर्ति दइसा गनं अमिताभ बुद्धया मूर्ति दइ । तुंख्य:या मांकाद्य:या मुखलय् अक्षोभ्य बुद्ध तयात:गु दु ।
२. भैरवयात पशुबलि बी ।	२. मांका:द्य:यात पशुबलि बीमखु ।
३. भैरवनाप पार्वती दइ ।	३. मांका:द्य:नाप योगिनी लगायतया गणत दइ ।
४. भैरवया म्हय् किसिया छ्य.गुलिं भुनात:गु दइ ।	४. मांका:द्य:या म्हय् धुँया छ्यंगू हिनात:गु दइ ।
५. भैरवं त्रिशूल ज्वनात:गु दइ ।	५. बौद्ध महाकालं त्रिशूल ज्वनीमखु । ज्वँसाकथं कर्तृ, कपालपात्र ज्वना: खट्वाङ्ग घय्सुनात:गु दइ ।
६. भैरवं जवगु ल्हातं पात्र ज्वनात:गु दइ । गथेकि-हनुमानध्वाखाया कालभैरव व ख्वपया वक्रनाथ भैरवं जवगु ल्हातं पात्र ज्वनात:गु दु ।	६. बौद्ध महाकालं खवगु ल्हातं पात्र ज्वनी । तुंख्य:या महाकाल व स्वयम्भूया महाकाल थुकिया बांला:गु दसु ख: । तिब्बतया महाकालया मूर्तिइ नं देपागु ल्हातं हे पात्र ज्वनात:गु दु ।
७. विष्णुधर्मोत्तर पुराणय् उल्लेख जूकथं भैरवया तुति जवय् चा:तुलाच्वंगु वा कय्कुनाच्वंगु दइ ।	८. महाकालया तुति कय्मकुंसे तप्यंक दनाच्वंगु दइ ।

(शाक्य, २०४३: ७)

च्वय् उल्लेख जूगु लक्षणया आधारय् हिन्दू भैरव व बौद्ध महाकालदथुइ फरक सीकेफइ । द्य:या छ्यनय् पुयात:गु मुखलं व छु द्य: ख:, छु कुलं व:म्ह ख: धइगु नं सीदइ । भैरव व महाकालदथुइ छुंछुं खँ ज्व:ला:गु नं दु ।

(१) भैरव व महाकाल निम्हं वेतालया म्हय् न्हुया: दनाच्वंगु जुइ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(२) महाकाल व भैरवया निम्हेस्यां ल्हा:, तुति, म्हय्, ग:पतय् सर्पया तिसा तियात:गु दइ । निम्हेस्यां मनूया छ्यंमा: क्वखायात:गु जुइ । निम्हं ग्यानापुगु रूपयापिं द्यःपिं ख: ।

(३) भैरव व महाकाल निम्हेसितं रक्षककथं कयात:गु दु । शैव देगलय् भैरव दइसा बौद्ध विहारय् बौद्धधर्मया रक्षककथं महाकाल स्थापना यानात:गु दइ ।

(४) सामान्यतया भैरव व महाकाल निम्हं वचुगु वर्णयाम्ह जुइ । अथेख:सां गनंगनं वचुम्ह व हाकुम्ह भैरव व महाकालया प्रतिमा नं दु ।

थुकथं भैरव व महाकाल निम्हेसिया दथुइ यक्व हे ज्व:ला:गुलिं निम्हं छम्ह हे द्य: धका: मानेयानावयाच्वंगु ख: । हिन्दू व बौद्ध निखलकं मानेया:सां थ:थ:गु दर्शनकथं, थ:थ:गु आस्थाकथं मानेयानाच्वंगु दु । गथेकि तुंख्य:या मांका:द्य:यात हिन्दूतय्सं महाकाल भैरव धका: शनिया रूपय् मानेयानाच्वंगु दुसा बौद्धतय्सं धर्मया रक्षककथं मानेयानाच्वंगु दु । तर तुंख्य:या मांका:द्य:या मूर्ति नवग्रह पुजाय् सूर्यया काय् शनि मजूसे बौद्धशासन रक्षक महाकाल हे ख: (शाक्य, २०५९: २) । न्ह्याागु हे जूसां भैरव, महाकाल थुज्व:म्ह द्य: ख: गुम्हेस्यां देसय् धार्मिक सहिष्णुता व मेलमिलापया भावनायात क्वात्तुकेत, समाजय् शान्ति सुव्यवस्था कायम याना: त:धंगु गुहालि यानाच्वंगु दु ।

२.७ विदेशय् महाकाल

महाकाल तसकं प्रख्यातम्ह द्य: ख: । महायान व वज्रयानया थी थी द्य:त थें हे महाकाल नं पुलांम्ह द्य: ख: धका: धयात:गु दु । छाय्धा:सा पालि ग्रन्थय् हे महाकालयात त:धिक:म्ह, हाकुम्ह द्य: धका: उल्लेख यानात:गु दु (Matsushita, 2001: 1) । नेपाल बाहेक एशियाया चीन, तिब्बत, जापान थेंजा:गु महायानी देसय् व भारतय् नं महाकाल द्य: प्रख्यात जू । तर महाकालया मूर्तियात थ:थ:गु आस्था व विश्वासकथं पुजा यानावयाच्वंगु दु ।

२.७.१ चीनय् महाकाल

चीनय् महाकालयात Magejialuo धाइ । थ्व संस्कृतया महाकालया हुबहु चिनिया अनुवाद ख: । हानं चिनियाँतय्सं महाकालयात Daheitien नं धाय्गु या: गुकिया अर्थ Great Black God ख: (Matsushita, 2001: 1-2) । चीनय् महाकालयात 'ई' कथं मका: बरु युद्धय् त्याकाबीम्ह युद्धद्य: (War God) कथं मानेयानात:गु दु (Matsushita, 2001: 2) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.७.२ तिब्बतय् महाकाल

तिब्बतय् महाकालयात गोम्पो (Mgon-Po) धाइ गुकिया अर्थ रक्षक धैगु खः। तिब्बतय् बुद्धशासनया रक्षा याइम्ह अथवा 'धर्मपाल' धकाः मानेयानातःगु दु। तिब्बतय् जक ७० सिबें अप्वः ताजिया महाकालया मूर्ति दु। वयात 'धर्मपाल' जक मखु 'यिदम' व 'संभोगकाय' कथं नं कयातःगु दु। वयात बांमलाःगु शक्तिपाखें बचेयाइम्ह मनूतसिबें बःलाःम्ह धकाः विश्वास यानातःगु दु (Matsushita, 2001: 59)।

तिब्वती गुम्बाया सिथय् आगंछँय् द्यःया रूपय् महाकाल (गोएनखाङ) स्थापना यानातःगु दइ (दाहाल व खतिवडा, २०५६: १८५)। तिब्वतया गेलुक सम्प्रदाय अतीशा दीपंकर श्रीज्ञानया दार्शनिक परम्पराय् ईशाया १४ गूगु शताब्दीया अन्तपाखे विकास जूगु सम्प्रदाय खः। थ्व सम्प्रदायं वज्रभैरवयात थःगु दिगुद्यः (इष्टदेवता) मानेयाः (रेग्मी, २०४७: ४१)। थुकथं तिब्बतय् महाकालयात तसकं हनाबना तः धैगु सीदु।

तिब्बतय् महाकालया अवतारकथं क्वःयात कयातःगुबारे उल्लेख जूगु दु। तिब्वतया ग्यर्लोङ्ग (Gyalrong) जिल्लाय् नवाङ्ग ड्राक्पा (Nyawang Drakpa) धाःम्हेस्यां ईसं १४१४ य् धेसाङ्ग गुम्बा (Dhe-Tsang Monastery) दय्कल। उगु गुम्बा गन दय्केगु धकाः विचाः याःबलय् छम्ह तःधिकःम्ह क्वः वयाः वयागु स्कार्फ (गा) लाकाः ब्वयावन। उगु गा काय्त क्वःया ल्यूल्यू वंबलय् क्वखं जुनिपर धाःगु सिमाय् गा कुर्काबिल। उगु हे थासय् धेसाङ्ग गुम्बा दय्कूगु खः। उबलय्निसें क्वःयात तिब्बती बुद्धधर्मय् महाकालया अवतारकथं काय्गु यात (kumar, 2012, www.exoticindia.com)।

२.७.३ जापानय् महाकाल

जापानया महाकाल (डाइकोकुटेन) जापानी लोक साहित्यकथं तसकं हनातःम्ह न्हय्म्हम्ह भाग्यया द्यः (Seventh Lucky God) खः। जापानय् छँय्छँय् हे महाकालया पुजा याय्गु परम्परा दु। जापानया फुकु नुसुबि (Fuku-Nusubi) धैगु परम्पराय् महाकालं धन व ऐश्वर्यया अभिबृद्धि याइ धैगु क्वात्तुगु विश्वास दु। थ्व परम्पराय् सुनां नं देवदेवीया मूर्ति खुयाकाय्धुंकाः वयात ज्वनेमफुत धाःसा वया भाग्य जहांथी धैगु विश्वास दु। उकिं जापानय् मूर्ति खुयाकाय्गु प्रचलन आपाः हे दु। उकथं मूर्ति खुयाः थःगु भाग्य दय्कीपिनिगु लागि जापानय् आशाकुसा कनान (Asakusa Kannon) धैगु देगः हे दु। देगः दुगु उगु थासय् वर्षया दकलय् लिपांगु दिनपाखे मूर्तित मीगु थाय्कथं विकास

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जूगु दु। न्हूदँया उपलक्ष्यय् चाय्कातइगु चिचीधंगु पसलय् मेमेगु सामान नापनापं उज्वःगु मूर्तित नं मियातःगु दइ।

जापानय् महाकालयात धनया द्यः, विशेष यानाः छेँय् च्वंगु भुतूया द्यःकथं सम्मानपूर्वक कयातःगु दु। जापानी महाकालया न्हिलाच्वंगु तःपाःगु ख्वाःपाः दइ। चक्कंगु हाकुगु तपुलि पुयातःम्ह थ्व महांकाल तिब्बती बौद्ध महाकालसिबें बिलकुल हे अःखः खनेदु। थुम्ह द्यवं ल्वहंया मुगः ज्वनातःगु दइ। थ्व मुगःयात जादूया ध्यबाया मुगः (Magic Money Mallet) नं धाइ। छुं नापं तयाः जाकिद्वँय् फयतुनाच्वंम्ह जुइ (Mahakala, www.en.wikipedia.org)।

२.७.४ भारतय् महाकाल

हिन्दू द्यः शिवं जब भैरवया रूप काइ वयात हे महाकाल धाइ। हिन्दू शैव भैरव व बौद्ध महाकालया ज्वँसा (आयुध) यक्व हे ज्वःलाः, छुं भचा जक पाःगु खनेदु। हिन्दू मतानुसारया द्यः खःकि बौद्ध मतानुसारया द्यः खः धकाः मूर्ति स्वयाः जक फरक खंकेफइ। अप्वःयानाः बौद्ध द्यःत छुं नं छुं कुल वा परिवारं वःम्ह जुइ। गथेकि, 'वज्रभैरव' मञ्जुश्रीया ग्यानापुगु रूप खः (Matsushita, 2001: 2)। ईशाया ७ गूगू शताब्दीपाखे भारत भम्रणय् वःम्ह चिनियाँ यात्री इ-त्सिङ्गया यात्रा वृत्तान्तय् भारतया ततःधंगु विहारया मूलुखा लिक्क वा भुतुलिइ सिँया २-३ फीट धिकःयाम्ह महांकालया मूर्ति तय्गु परम्परा दुगु खँ न्ह्यथनातःगु दु (I-Tsing, 1966: 38)। थुकिं भारतय् महाकालया प्राचीनता थुइकेत यक्व गुहालि जू। महाकालया मूर्ति दय्केगु परम्परा भारतं विकास जुयाः पूर्वी एशियाय् न्यनावंगु खः (Matsushita, 2001: 26)।

भारतया दार्जिलिङ्गय् च्वंगु महाकालया मन्दिरया थःगु हे विशेषता दु। थुम्ह द्यःयात हिन्दू व बौद्ध निम्हं पुजारीं छगू हे इलय् निम्ह निखे च्वनाः पुजा याइ। भक्तजनपिंसं छाःगु नगद व जिन्सी नं निम्ह्रेस्यां इनाकाइ (पोखरेल, १९९९: २७-२८)।

थुकथं बौद्धख्यलय् जूसां नं महाकालया भूमिका थाय्पत्तिकं पानाच्वंगु खनेदु। नेपाल व तिब्बतय् महाकालयात धर्मपाल वा रक्षक द्यःकथं कयातःगु दु। चीनय् धाःसा युद्धया द्यःकथं कयातःगु दुसा जापानय् हितं याइम्ह द्यःकथं कयातःगु दु। फरक-फरक क्षेत्रय् सांस्कृतिक पहः नं फरक खनेदु। थ्व द्यःया मूल्य मान्यता थी थी क्षेत्रयागु सांस्कृतिक परिवेश अनुरूप हिलाच्वंगु खनेदु।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय ३
नेपालय् महाकाल

३.१ नेपालय् महाकालया प्राचीनता

प्राचीन इलंनिसें नेपालय् शैवधर्म न्त्यानाच्वंगु धाःसा नं ईशाया न्यागूगु शताब्दीनिसें जक थ्व धर्म बांलाक न्त्यात (रेग्मी, २०३९: ४)। धनशमशेरजुं 'प्रबुद्धसनातनमहस्यम्'या ईसं १३२४ या छगू टिपोटय् न्त्यथनातःगु धकाः कर्नाटकया जुजु हरिसिंहदेवं नेपालय् तुलजा हयन्त्यः नेपाःमिपिं फुक्क बौद्ध खः, शैवधर्मया अस्तित्व हे मदुनि, तुलजा भवानी हय्धुंकाःतिनि नेपालय् शैवधर्म प्रचलनय् वःगु खः धयादीगु दु (रेग्मी, २०४७: ११)। थ्वकथं स्वय्बलय् नेपालय् १३ गूगु शताब्दी धुंकाःतिनि शैवधर्मया शुरुवात जूगु खनेदु। तर थ्व खँ पायछि मखु। नेपालय् ५ गूगु शताब्दीइ हे कापालिक, कालामुख सम्प्रदाय मानेयाइपिं अनुयायीपिंसं शिवया भैरव स्वरूपया पुजाआजा यायधुंकल। पुरातात्विक प्रमाणया आधारय् नं शिवया उग्ररूप भैरवया पुजा लिच्छविकालय् हे जुइधुंकूगु खनेदु। अंशुवर्माया इलय् शैवधर्म यक्व हे विकास जुइधुंकूगु सीदु। अंशुवर्मां शैवधर्मयात राजकीय सम्मान बिल। थ्वया नापनापं भैरव उपासनाया नं प्रचलन जुल। खयतःला अंशुवर्मास्वयां यक्व न्त्यः भाष्कर वर्मां गोकर्णक्षेत्रय् भैरवया स्थापना याःगु उल्लेख भाषा वंशावलीइ बियातःगु दु (पौडेल, २०२०: ५४)। तर थ्व खँयात पुष्टि याय्त ठोस आधार लूगु मदुनि। पुरातात्विक आधारकथं लूगु गोरखा गोरखनाथय गुफाया जुजु शिवदेवया संवत् १२२ (ईसं ६९८) या शिलालेखय् 'वज्रभैरव' खँग्वः न्त्यथनातःगु दु (वज्राचार्य, २०३०: ५२५)। वज्राचार्य (२०३० : ५२६)या अनुसार बौद्धधर्म अन्तर्गत महायानी वज्रयानीपिंसं महाकालयात 'वज्रभैरव' नां बियातःगु खः। वज्रभैरवबारे नामसंगीतिइ थुकथं बियातःगु दु -

नामसंगीतिया भयंकरगु रूप वज्रभैरव खः। वसपोल वज्रभैरवयागु रूप गज्याःगु धाःसा क्रोधराट् विरमानन्द स्वभाव जुयाच्वंगु महासुख रूपं मार दक्व भंजन याय्गु रूप क्यनाबिज्याःगु क्रोधराट् रूप खः। वसपोल ज्ञानकाय मञ्जुश्री वज्रखड्ग रूप नामसंगीतिया क्रोधराट् वज्रभैरव खः। भीकर-भयानकम्ह खः।
(वज्राचार्य, ११३१: १४५-१४८)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थौंकन्हय् नं गोरखा दरवारसिबें प्राचीन उपल्लोकोटय् वज्रभैरवस्थान दु। ल्वहंया कुचात मुनाच्वंगुयात हे वज्रभैरवद्यः नालाः पुज्यानाच्वंगु दु।धनवज्रजुं धयादीथें वज्रभैरव धैम्ह महाकाल हे खःसा नेपालय् महाकालया अस्तित्व लिच्छविकालनिसें हे दय्धुंकूगु प्रमाणित जू।

नेपालय् महाकालंया प्रादुर्भावया खँय् वंशावलीकथं यँय् तुंख्यःया महाकालया सम्वन्ध तिब्बतनाप स्वानाच्वंगु दु। कलिगत संवत् ३८२२ (ईसं ७२१) य् जुजु गुणकामदेवया राज्यकालय् महाकाल आकाशमार्ग सुपाँचय् च्वनाः नेपाल जुयाः काशी वनेत्यंगु इलय् छम्ह तान्त्रिक शाश्वतवज्र वज्राचार्यं थःगु मन्त्रया बलं महाकालयात नेपालय् च्वनेत बाध्य याःगु खँ उल्लेख जूगु दु (वज्राचार्य, २०३९: ३)। थ्वकथं स्वय्बलय् ईशाया ८गूगु शताब्दीइ महाकालं नेपालय् थाय्काय्धुंकूगु सीदु। तर थ्व कालय् प्रामाणिकरूपं गुणकामदेव नांया सुं नं जुजुं शासन यानाच्वंगु खनेमदु।

थुगु बाखनय् न्ह्याथे च्वयातःसां उगु ईया ऐतिहासिक प्रमाणं थ्व बाखंयात पुष्टि यानाच्वंगु मदु। मल्लकालय् वज्रयानया प्रभाव लाय्वं पौभाःचित्रय् नं तन्त्रमन्त्रया विषययात कःघाना सिर्जना याय्गु जुल। थ्व हे भ्वलय् नेपामितय्सं अति श्रद्धा यानातःम्ह महाकालया आकृति पौभालय् तःगु खनेदत। महाकालया चित्र दुगु पौभाः अप्वः यानाः आगमय् तयातःगु जुइ। नेपालया कलाय् महाकालया उपस्थितिया प्रमाण ईशाया १४ गूगु शताब्दीइ वयाःतिनि खनेदइ। ईसं १३६७ या प्रज्ञापारमिता ग्रन्थय् दनाच्वंम्ह महाकालया चित्र च्वयातःगु दु (चित्रकार, http://www.artsofnepal.com)। अभिलेखय् उल्लेख वय्धुंकाः मूर्तरूपं कलाय् खनेदुगु महाकालया दकलय् पुलांगु प्रमाण थ्व हे खः। ई १५४३ या महाकालया पौभाः पुलांगु नेपाली शैलीयागु दु गुगु तिब्बतय् तसकं प्रचलित जू। महाकालया पौभालय् दथुइ एकजाति (Ekajati) व वयागु देपाय् ल्हामो (Lhamo) दइ। थन ल्हामो व एकजाति तय्माःगु तसकं आवश्यक जू। छाय्धाःसा इपिं तिब्बती महाकालय पौभालय् दयाः हे च्वनी। तर थुपिं भारतीय पौभालय् खनेमदु। तिब्बतय् ई. १५४३ या नेपाःया महाकालया पौभाः थ्यनेधुंकाः नेपाःया महाकालया पौभाःया प्रभाव तिब्वती पौभालय् लाःवंगु खनेदु (Matsushita, 2001, 108)। थुकिं नेपालया महाकालया पौभाः व तिब्वती महाकालया पौभाः छगू हे कथंया जूवंगु खनेदु।

थी थी दुःख, बिघ्नवाधापाखें बचेजुइत महाकालयात आह्वान याय्त पौभाः दय्कीगु खः। सकसिनं मानेयाइम्ह द्यः जूगुलिं नेपालय् व तिब्वतया पौभालय्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नं महाकाल दुथ्याकेगु यात । यलया ॐकुली रुद्रवर्ण महाविहार ओकुबाहा:या पौभालय् नं खड्गवीर महाकाल व प्रचण्डवीर महाकाल दु (शाक्य, २०६६: ६५-६७) ।

मध्यकालय् तान्त्रिक प्रभावस्वरूप यक्व ल्हा: दुपिं महाकालया मूर्तित दय् केगु शुरु जुल । मूर्तिजक मखु, भैरव व महाकालया प्याखं नं दय्केगु शुरु जुल । भाषा वंशावलीइ जुजु सूर्य मल्लं (ई १५२०) दच्छिया छक: महाकाल भैरवया रथयात्रा न्ह्याकूगु खँ उल्लेख जुयाच्वंगु दु (लंसाल, २०२३: ५६) । ईसं १६६१ या मांका:द्य:या ल्वहंया मूर्ति स्वयम्भू संग्रहालयय् दु । यलया गुइत विहारय् नेसं ६३५ य् जुजु रत्न मल्लं स्थापना या:गु महाकाल भैरवया मूर्ति तस्सकं बांला:गु मूर्ति धयात:गु दु । नेसं ७४६ या ख्वपया जुजु त्रैलोक्यमोहनं महाकाल भैरवया भव्य मूर्ति स्थापना या:गु ख: (अमात्य, २०५८: १२) । अथे हे यलय् पद्मावती महाविहार, न:बाहा:या वज्रवीर महाकाल नेसं ८३३ य् स्थापना या:गु ख: (शाक्य, १११८: २) । यँया अतलखु बहिली स्थापना जुयाच्वंम्ह मांका:द्य:या मूर्ति नं अलग्ग हे देगलय् स्थापना यानात:गु दु । थुपिं ऐतिहासिक प्रमाणया आधारय् नेपालय् लिच्छविकालनिसें हे मांका:द्य:या पुजा न्ह्याय्धुंकल धका: धाय्फु ।

नेपालमण्डलदुने क्षेत्रपालया रूपय् महाकाल भैरवयात छेँय्, त्वालय्, बस्तीइ, विहारय् व देय्या हे रक्षकया रूपय् स्थापना यानात:गु खनेदु । यँ देय्यात छ्चा:खेरं भैरवं चा:हुइका: रक्षा यानात:गु दु । असनय् असंभुलु, केलटोल (जनबाहाल)य् लुचुभेलु, वंघलय् अजाभेलु, किलागलय् लङ्गाभेलु, न्यतय् डेंतभेलु, कुलायमरी कोणाभेलु, ज्याथाय् भिंभेलु व कोनात्वालय् संभेलुं घेरेयानात:गु दु (अमात्य, २०५८: १८) । नेपालभाषाय् भैरवयात भेलु, भलू, भैरद्य: आदि धाय्गु चलन दु । नेपालमण्डलदुने रक्षक व क्षेत्रपालया रूपय् भैरवया नापनापं अष्टमातृका देवीपिं नं तयात:गु दु । अष्टमातृकायात नेवा:तय्सं अजिमाद्य: धका: पुज्यानाच्वंगु दु । थुकथं इतिहासया शुरुनिसें हे व्यवस्थितरूपं थाय्थासय् महांकाल भैरवयात स्थापना यानात:गु दु । हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मावलम्बीपिंसं भैरव व महाकालयात समानार्थीरूपं हनावयाच्वंगु खु । वंघ:या आकाशभैरवया छ्यनय् नं अक्षोभ्य बुद्धया मूर्ति दु । गुलिसिनं थुम्ह द्य:यात किराती जुजु यलम्बरया छ्यं धका: मानेयानाच्वंगु दु । यदि थुकियात यलम्बरया छ्यं धका: नालाकाय्गु ख:सानेपालय् महाकाल भैरवया अस्तित्व किरातकालनिसें हे दुगु धका: दावी याय्फइ । तर थुकिया प्रामाणिक आधार मदुनि । उकिं नेपालय् महाकालया प्राचीनतायात स्वय्बलय् तिथिमितिकथं लिच्छविकालनिसें जक दुगु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आधार कायमा:गु खनेदु । नेपालय् महायान वज्रयानया प्रवेश जुइधुंका:तिनि ईशाया सातौं/आठौं शताब्दीपाखे नेपालय् महाकालया पुजा शुरु जूगु खनेदु । अंशुवर्माया पालय् 'वज्रयान' दुहांवय्धुंकूगुया पुष्टि मिति स्पष्ट मजूगु गोकर्णया छगू अभिलेखय् 'वज्रयान' खँग्व: व:गुलिं (वज्राचार्य, २०३०: ३७०-३७१) प्रमाणित या: । तुंख्य:या महाकाल नं कलिगत संवत् ३८२२ (ई ७२१) य् स्थापना जूगु धयात:गु दु । थ्वकथं ईशाया च्यागूगु शताब्दीइ हे नेपालय् महाकाल पुजाया परम्परा न्ह्यायधुंकल धका: धायफु ।

मल्लकालय् वया: यक्व ल्हा:तुति दुपिं महाकालया मूर्तित खनेदत । नेपालय् लिच्छविकालय् हे तन्त्रमन्त्रया प्रभाव ला:गु ख:सां नं उत्तरार्द्धपाखे जक थ्वयागु प्रभाव लाना: भैरव, महाकालया धारणा ब्वलंगु खनेदु । मल्लकालय् भैरव व महाकालया उपासनाय् व्यापकता वय्धुंकूगु खनेदु । तन्त्रया प्रचार जूगु मध्यकालीन युगय् जुजुयात भैरवया अवतार धा:गु खनेदु । महाकाल वज्रभैरवयात नं जुजु धाइ (मल्ल, ११००: ९) । यदि महाकालं वज्र ज्वनात:गु दुसा वयात 'वज्रमहाकाल' धाइ ।

मल्लकालधुंका: नं नेपालय् भैरव व महाकालया मूर्ति दय्केगु चलन न्ह्यानाच्वन । उपिंमध्ये त्रिपुरेश्वर, रणमुक्तेश्वर, लक्ष्मीश्वर आदि थासय् स्थापना यानात:गु शिवया मूर्ति ज:ख: महाकालया मूर्तित नं स्थापना यानात:गु दु । अथे हे न्हापा मदय्धुंकूपिं जुजुपिं व प्रजापिंसं लुमन्तिया लागि थ: मदय् धुंकूपिं छँज:पिनिगु नामय् महाकाल भैरव स्थापना याय्गु चलन दु ।

मरु नास:द्य:या अभिलेखय् प्रताप मल्लं थ:गु नामय् कवीन्द्रपुरय् श्रीनरसिंहया सालिक स्थापना याना: प्याखंया लागि नन्दीमहाकाल सहित श्रीनृत्यनाथ स्थापना या:गु खँ न्ह्यथनात:गु दु (राजवंशी, २०२७: १०७) । यैँया वटु त:धंबाहा:या दुने दथुइलाक छगू शिलालेख दु । उकीं न्ह्यथनात:कथं जुजु नृपेन्द्र मल्लया इलय् नेसं ७९६ य् दानपति विजयराज धा:म्हेस्यां वज्रधातु चैत्य स्थापना याना: लुखाफलय् वज्रमहाकाल स्थापना या:गु ख: (राजवंशी, २०२७: ११२) । स्वयम्भू भगवानया दक्षिणपाखेया चैत्य दुथाय् शिलालेखय् महाकाल प्रतिमा दय्का: स्थापना या:गु खँ न्ह्यथनात:गु दु । थ्व शिलालेख नेसं ७९७ स जुजु नृपेन्द्र मल्लया राज्यकालयागु ख: (राजवंशी, २०२७: ११७) । अथे हे भाष्कर मल्लया नेसं ८३८ या विष्णुमती लखुतीर्थया शिलालेखय् मञ्जुश्री, श्रीगणपति, श्रीमहाकालया मूर्ति दय्कूगु खँ उल्लेख जूगु दु (राजवंशी, २०२७: १५२) ।

नेवा:तय् छँ दनीबलय् छँया प्रत्येक अंगयात छम्ह-छम्ह द्य:या प्रतीककथं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नालाः पुजा याय्‌गु प्रचलन दु। छुँया जग स्वनीबलय् ब्वनीगु 'स्थिरोभाव वाक्य'य् महाकालयात 'जा थुइगु थल' धयातःगु दु (Slusser, 1998: 421)।

३.२ महाकालतन्त्र

नेपालय् महाकालयात अतिकं हनाबना तयाः पुज्यानाच्वंगु दु । महाकालप्रति श्रद्धाभाव तयाः मूर्ति दय्‌केगु, पौभाः च्वय्‌बलय् महत्वपूर्ण थाय् बीगु, महाकाल सम्बन्धी हस्तलिखित ग्रन्थत च्वय्‌गु प्रचलन दुगु खः । उकथं च्वयातःगु आपालं सफूमध्ये आशा सफूकुथिइ सुरक्षित जुयाच्वंगु *महाकालतन्त्र* शीर्षकया छगू सफूयात नमूनाकथं न्ह्यब्वयाच्वना । थुगु सफूया लगत बत-०५८/डिपीएन् ३९२९ खः । नेसं ८६६ स शास्तामुनिं वज्राचार्य धैम्हस्यां नेपाललिपि, संस्कृतभासं च्वयातःगु थुगु सफुती मुक्कं ७९ पत्र दु । थुगु सफूया भावार्थ थुकथं दु[1]-

छकः भगवान बुद्धं मनूया जन्मया विषयय् देवीयात कनाच्वंगु जुल । उत्पत्ति व निरोधया खँ दकलय् न्हापां सीकेमाःगु दु । अथे धैगु छु धकाः देवीं न्यंबलय् बुद्धं आज्ञा जुल - "हे देवी ! थ्व संसारय् जन्म जुक्व सकलें छन्हु त्वःतावनेमानि । उकिं यथार्थ खँ सीकाः बांलाःगु ज्या याय्‌माल ।"

देवीं छु धर्म याःसा उत्तम जुइ धकाः न्ह्यसः तल । भगवानं लिसः बिल - सकसिनं ३२ गू ज्ञानया बारे सीकेमाःगु दु । शरीरय् उत्पन्न जुइगु, शरीरं श्वास ल्हाइगु खँ फुक्क सीकेमाःगु दु । थज्याःगु खँ फुक्क महाकालतन्त्रय् उल्लेख जुयाच्वंगु दु । थुकी तत्वार्थगमनपटल, मन्त्रपटल व अभिषेकपटल यानाः स्वंगू पटलया गुह्य अर्थ क्यनातःगु दु । अले शरीरया थी थी अङ्ग भूमिशोधन याय्‌माःगु खँ नं क्यनातःगु दु । थुकी ८ गू अष्टमहासिद्धिया विषयय् नं संक्षपं अंजनगुटिका व पादुकासिद्धि धकाः क्यनातःगु दु । अथे हे पार्वतीया मन्त्र *ॐ आहुँ* धकाः उल्लेख यानातःगु दु । हाकनं काय् वाक, चित्त शरीरं, वचनं व मनं अधिष्ठान याय्‌माःगु मन्त्र नं क्यनातःगु दु । गथेकि - (१) सर्वमारमन्त्र (२) उच्चाटनमन्त्र (३) शत्रुस्ताम्भन मन्त्र (अथे धइगु मारतय्‌त बिसिकेछ्वइगु मन्त्र व मारगणतय्‌त मदय्‌काछ्वयगु मन्त्र) । शत्रुतय्‌त क्वत्यलेगु मन्त्र नं क्यनातःगु दु । हाकनं हस्तिस्तम्भन, अश्वस्तम्भन व महिष, अश्व, हस्ति, गोश्रृंगाल, व्याघ्र, भल्लुकस्तम्भनबारे नं च्वयातःगु दु । अथे धइगु किसि, सल, म्ये, सा, ध्वं, धुँ व भालु आदि पशुतय्‌त वशय् तय्‌गु मन्त्र नं थ्व

1 भावार्थ हिलादीम्ह शान्तहर्ष वज्राचार्य खः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

महाकालतन्त्रय् च्वयातःगु खनेदु। हाकनं दुष्टपिन्त मदय्केगु मन्त्र नं बियातःगु दु -

ॐ सर्वदुष्टप्रदुष्टान गृन्ह २ मार २
ख २ खाहि शीघ्रं
दह २ पच २ कुद २ हुँफट
इदं वलिं गृन्ह २ श्री स्वाहा

थुगु मन्त्रं दक्व दुष्टतय्त मदय्काबीगु खँ क्यनातःगु दु। थ्व हे मन्त्रं जायागु बलि न्हिं छकः बीमाल अथवा लच्छिइ छकः जकसां बीमाल धकाः क्यनातःगु दु। थुगु प्रकारं जायागु बलि बीबलय् बुद्धशासनया उपकार जुइ धकाः क्यनातःगु दु। अन्त्यय् मांकाःद्यःयागु शरीरया वर्णन व रूप, मुद्रा आदिया विषयय् नं उल्लेख जुयाच्वंगु दु। गथेकि –

(१) निका ल्हाः दुम्ह
(२) छपा ल्हातय् खप्पर ज्वनातःम्ह
(३) शत्रुतय्त ख्यायत पुलिं चुयाच्वंम्ह
(४) सीम्हेसिगु म्हय् वाहन यानाच्वंम्ह
(५) हुंकार व फुंकार शब्द ग्यानापुक गर्जन यानाच्वंम्ह
(६) ग्यानापुक मिखां स्वयाच्वंम्ह (भयंकर दृष्टि)
(७) वचुगु वा हाकुगु वर्ण जुयाच्वंम्ह
(८) स्वंगः मिखा दुम्ह
(९) सियुगु थस्वःगु सँ दुम्ह
(१०) धुँया छ्यंगुलिं जँय् हिनातःम्ह
(११) क्वाःक्वाःगु हि त्वनेदतकि लय्ताइम्ह

थुकथं श्री महाकालयागु वर्णन यानाः सफू क्वचाय्कातःगु खनेदु। थुकी गनं देवी पार्वती धकाः उल्लेख जुयाच्वंगु दुसा गनं उमादेवीया मन्त्र धकाः न उल्लेख जुयाच्वंगु दु। माहेश्वरीया मन्त्र धकाः नं उल्लेख जुयाच्वंगु दु। बौद्धधर्मया तन्त्रय् उमादेवी व माहेश्वरी धकाः उल्लेख मदय्माःगु खः। गुकथं उल्लेख यानातल छुं सीमदु। हिन्दू पुराणया सफुली उल्लेख यानातःगु जूसा पाय्छि जुइगु खः। उकिं थ्व सफू अस्पष्ट खनेदु।

३.३ नेपाःया थी थी थाय्या महाकाल

स्वनिगलय् महाकालयात हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मया अनुयायीपिंसं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हनावना तयाः पुज्यानाच्वंगु दु धैगु खँ थी थी थासय् लुयावःगु महाकालया मूर्तिपाखें सीकेफु । उकीमध्ये छुंछुं महाकालया मूर्तिबारे क्वय् न्ह्यथनेगु जुइ ।

३.३.१ स्वयम्भूया महाकाल

बौद्धतय्सं वज्रक्रोध व वज्रसाधु यानाः निगू स्वरूपया महाकालया पुजायाइ । स्वयम्भूइ च्वंम्ह महाकाल वज्रसाधु महाकाल खः (दाहाल व खतिवडा, २०५६: ६३) । थ्व मूर्ति स्वयम्भू संग्रहालयया पिने तयातःगु दु । नेसं ७८१ (ईसं १६६१) चैत्रकृष्ण सप्तमीखुन्हु स्थापना यानातःम्ह स्वयम्भूया थ्व महाकालयात अभिलेखय् 'वज्रमहाकाल' धयातःगु दु (शाक्य,२०५९: २) । स्वयबलय् ग्यानापुसे च्वंम्ह थुगु मूर्तिया म्हधिकः चीधिकःजुयाः ल्हाःतुति ततःपु जू । थ्व महाकाल वेतालया म्हय् तप्यंक दनाच्वंगु दु । निकाल्हाः मध्येय् देपागु ल्हातय् कपालपात्र ज्वनातःगु दुसाजवगु ल्हातं गं ज्वनाःखत्वाङ्ग घयसुनातःगु दु । ख्वालय् ग्यानापुसेच्वंक स्वंगःमिखा दु । थुम्ह महांकालया ग्वांय् नं दु । म्हुतुइ धःवा सहितया वा नं क्यनातःगु दु । बागःचा खनेदुम्ह महाकालया तःग्वःगु प्वाः, ततःपुगु ल्हाःतुति व थस्वयाच्वंगु सँ दु । छ्यनय् खप्पर सहितया मुखः पुयातःगु दु । न्हाय्पं, गःपः, ल्हाः, तुतिइ सर्पया तिसां तियातःगु दु । थुकिया नापं गःपतय् ताःहाकय्क क्वय्थ्यंक वय्क मनूया छ्यंमाः क्वखायातःगु दु । महाकालं धोती पुनातःगु दु । महाकालया छ्यंया ल्यूने अग्निज्वालाया प्रभामण्डल दु । मूर्तिया फलकया सिथय् नं अग्निज्वाला थें खप्पर सहितया नितँया ज्वालावली तयातःगु दु । महाकालया तुतिया जवय् चीधिकःम्ह गणेद्यःया मूर्ति दु । उकिया क्वसं नं छगू चीधंगु मूर्ति दु । अथे हे देपापाखे मिसाया मूर्ति दु । थ्व मूर्तिया फलकया क्वय्च्वंगु भागय् नेसं ७८१ या अभिलेख कियातःगु दु (दाहाल व खतिवडा, २०५६: ६३) ।

३.३.२ अतलखु बहिली च्वंम्ह महाकाल

यँ महानगरपालिका वडा नं २६ यटखा इतलखु पारावर्त महाविहार अतलखु बही दुथाय् वंगलःसिमाया क्वसं छम्ह मांकाःद्यः दु । थ्व द्यः दुगु थाय् नं छगू अलग हे बही खः । मेमेगु विहारय् मुख्यम्ह द्यःया रूपय् बुद्ध भगवान, करूणामय बोधिसत्वपिं आदि तयातइ । तर थन बहीया मुख्यम्ह द्यःया रूपय् मांकाःद्यः स्थापना यानातःगु दु । उकिं थ्व बहीयात 'मांकाःबही' धकाः नं धाइ ।

थ्व मांकाःद्यः दक्षिणपाखे स्वयाच्वंम्ह हाकुगु रंगयाम्ह खः । द्यःया निकाल्हाः,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वंगः मिखा दुसा ग्वाय् व दारि नं दु । छ्यनय् च्वंगु मुखलय् अक्षोभ्य तथागतया मूर्ति, न्यागः कवंछ्यं दुगु मतू पुयातःगु दु । न्हाय्पं, ल्हाः, तुतिइ नागया तिसां तियाः पञ्चमुद्रा धारण यानाच्वंगु दु । जवगु ल्हातं वरदमुद्राय् वज्रकीला (कर्तृ) ज्वनाः खवगु ल्हातं पात्र ज्वनाः देपापाखें खत्वाङ्ग घय्पुयातःगु दु । द्यवं खवगु तुति भचा न्ह्यःने हयाः पलेस्वांया द्यःने दनाच्वंगु दु । वेतालयात आसन मयाःसे पलेस्वानय् न्हुयाः दनाच्वंगु थ्व द्यःया विशेषता जुयाव्यूगु दु । द्यःयात हाडमाला क्वखाय्कातःगु दु । द्यःया जवय् छम्ह मिजंयागु मूर्ति दुसा खवपाखे छम्ह मिसाया मूर्ति दु । उम्ह मिसां जवगु ल्हाः वरदमुद्रा ज्यानाः खवगु ल्हातं मचा घय्पुयाः दनाच्वंगु दु । गुलिस्यां थ्व मांकाःद्यःयात 'ख्वबिलु मांकाःद्यः' नं धाय्गु याः । सुं मस्त ख्वयाः दुःख बिल, अरिं चाल धाःसा थुम्ह द्यःथाय् हयाः ख्वाः सीकेगु, म्वःल्हुकेगु यात धाःसा मस्तय्के च्वंम्ह 'ख्वय्द्यः' च्वत्तुकवनी धैगु जनविश्वास दु ।

थ्व द्यः सुनां, गुबलय् दय्कल धैगु सीमदु । नेसं ७१६ वैशाखशुक्लपक्ष ४ खुन्हु अतलखुबहीया दानपति अभयसिंहं सपरिवारसहित श्रीमहाकालयात 'हाडाभरण' दोहलप्यूगु खँ अभिलेखय् उल्लेख जुयाच्वंगु दु । द्यःया नापसं च्वंगु शिलापत्रय् विसं १८५९ वैशाख १२ रोज ४ खुन्हु गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहया शासनकालय् मैजु धैम्ह मिसां नित्यपुजा याय्त गुथि तयाव्यूगु खँ दु (शाक्य, १११८ः २) ।

३.३.३ पद्मावती महाविहारय् च्वंम्ह वज्रवीर महाकाल

यल उपमहानगरपालिका, वडा नं २० य् च्वंगु पद्मावती महाविहार, नःबाहालय् दुहांवनेबलय् मूलुखाया न्ह्यःने खवपाखे छगः देगः दु । थ्व देगलय् श्रीवज्रवीर महाकाल खवय् लाकाः दथुइलाक श्रीमहामञ्जुश्री व जवय् गणेद्यःया मूर्ति पलिस्था यानातःगु दु ।

थ्व वज्रवीर महाकाल वचुगु वर्णयाम्ह खःसा ग्यानापुसेच्वंक प्वाः तःग्वयाः ल्हाःतुति चीहाकः जुयाः बागःचाम्ह खः । द्यःया छपाः ख्वाः, स्वंगः तसकं ग्यानापुगु मिखा दु । जवगु ल्हातं खड्ग, वज्रकर्तृ व खवगु ल्हातं कपालपात्र व खत्वाङ्ग ज्वनाः पलेस्वांया द्यःने बेताल आसन यानाच्वंगु दु । छ्यनय् थी थी रत्न जडित अक्षोभ्य बुद्ध अंकित मतू पुयाः, नागया तिसां तियाः धुँया छ्यंगुलिं भुनातःगु दु । नरमुण्डमाला क्वखायाः प्रत्यालिढ मुद्राय् दनाः हुँकार यानाः विध्वंशकतय्त दमन यासें लोकया रक्षा यानाच्वंम्ह द्यः खः । अभिलेखय् कियातःकथं नेसं ८३३ कार्तिक कृष्ण ४ खुन्हु नःबाहाःया हे जयरन्हजु, जय धनमिजुपिंसं थ्व

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

द्यः पलिस्था याःगु खः (शाक्य, ११११८: २)। दँय्‌दँसं सिल्लागा ११ खुन्हु सनाःगू व द्वादशीखुन्हु विचाःगू यानाः निन्हुयंकं तःजिक श्री वज्रवीर महाकालयात हनाः समय्‌बजि प्रसादया रूपय् काय्‌गु चलन दु। सनाःगुथि न्याय्‌केगु भ्वलय् बुबाहाःयापिं व श्रीबाहाःया दुजःपिं नं जानाः मांकाःद्यःयात पुजा यानाः सनिलय् सांस्कृतिक दाफाभजन यानाः सिन्दूर जात्रा यानाः पाःलाःया छँय् दुतयंकेगु चलन थौंतक नं दनि (शाक्य, ११११८: २)।

३.३.४ पूच्वया वज्रवीर महाकाल

परापूर्वकालय् वाणगिरी पर्वत धाइगु यलया पूच्व, अक्षेश्वर महाविहार दुथाय् थुम्ह मांकाःद्यः दक्षिणाभिमुख यानाः स्थापना यानातःगु दु। थुम्ह मांकाःद्यःया विषययात कयाः तिब्बतया *भेयुलनेहिगु* धैगु नेपाःयाबौद्ध तीर्थस्थल विवरण पुस्तिकाय् न्ह्यथनातःगु दु। तिब्बतया जुजु श्रङचङ गम्पो अंशुवर्माया म्ह्याय् भृकुटीनाप इहिपा याय्‌त भाइभारदार व प्रतिष्ठित व्यक्तिपिं मुंकाः नेपालय् जन्त वल। थुगु जन्तया लस्कर मुनाच्वंगु 'भ्वेथाङ' धैगु थासय्‌लाक महाकालद्यवं विश्राम यात धकाः च्वयातःगु दु (शाक्य, १११५: २८)। तिब्बती विवरणकथं तुंख्यलय् वनेन्ह्यः मांकाःद्यवं पूच्वय् विश्राम याःगु खः (Dowman, 1981: 242)।

थुम्ह महाकाल पलेस्वांया द्यःने बेतालया म्हय् दनाच्वंगु दु। महाकालया मेमेगु मूर्तिइ थें हे निका ल्हातं कपालपात्र व कर्तृ ज्वनाः खट्‌वाङ्ग कय्‌च्यानातःगु दु। बागःचाम्ह, स्वंगः मिखा दुम्ह थुम्ह द्यवं म्हय् क्वय्‌थ्यंक वय्‌क माला क्वखायातःगु दु।

३.३.५ यशोधर महाविहारया महाकाल

यशोधर महाविहार बुबाहाःया दिगि तलय् महाकालया मूर्ति स्थापना यानातःगु दु। महाकाल स्थापना जूगु दिंया स्मरणकथं ज्येष्ठ कृष्ण १५ खुन्हु महाकाल बुसाधं धकाः महाकालया अग्रज आःजुपिं सकलें मुनाः पुजायाइ।

थुम्ह महाकालयाबारे विहारवासीपिनि अजूचायापुगु विश्वास दु। बाहालय् च्वंपिं सुयागुं छैं अकस्मात् मिंनल धाःसा थुम्ह महाकालयात मद्य (अय्‌लाः) अथवा थ्वँ पात्रय् थनाः छ्वायाबिल धाःसा द्यःया शक्तिं च्यानाच्वंगु मिँ सिनावनी। महाकालया शक्तिं अग्नि शान्त जूगु खँ आःतकं थनया थकालिपिंपाखें न्यनेदु (वज्राचार्य, १११३: ११२-११३)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ख्वपय् लुयावःगु थी थी महाकालया मूर्तिमध्ये मिति उल्लेख जूगु सुकुलध्वाखा, गोलमढी व लालाछेँ स्वंगू त्वाःया दथुइ लँसिथय् च्वंगु लुँवर्ण महाकालया मूर्ति उल्लेखनीय जू । थ्व बही ख्वपया पुलांगु बहीमध्ये छगू खः । अन तिथिमिति मदुगु तर जुजु जगज्योति मल्लया नां न्ह्यथनातःगु 'पञ्चरक्षा' सफू लुयावःगु दु । थुकिया आधारय् थ्व बही थौंस्वयां ५८५ दँ न्ह्यः हे दय्धुंकल धकाः धाय्फु । थुगु विहारय् नेसं ७५० उल्लेख जुयाच्वंगु वज्रवीर महाकालया मूर्ति दु (शाक्य, ११२०: ४८) ।

थुकथं यँ, यल, ख्वपया बाहाःबहिली मांकाःद्यः अनिवार्यकथं पलिस्था यानातःगु दु । थुकी नं निका ल्हाः दुपिं, प्यका ल्हाः दुपिं, खुका ल्हाः दुपिं थी थीकथंया महाकाल दु । यल हिरण्यवर्ण महाविहारय् न्हापांगु मूलुखां दुहांवनाः बाहालय् दुहांवनेगु लुखाया देपापाखेया अंगलय् मांकाःद्यःया मूर्ति दु । अथे हे यल महाबौद्ध शिखर शैलीया देगः दुथाय् जवय् अंगलय् मांकाःद्यः व गणेद्यः नापं तयातःगु दु । रुद्रवर्ण महाविहार, ओकुबाहालय् न्हापांगु चुक दुहांवनेधुंकाः हाकनं मेगु छगू लुखां दुहांवनाः देपापाखे फल्चाय् उत्तर स्वकाः तयातःगु मांकाःद्यःया मूर्ति दु । अथे हे ईबाहाःबहीया मूलुखां दुहांवनेवं जवय् अंगलय् चीधिकःम्ह मांकाःद्यःया मूर्ति तयातःगु दु । मूर्तिइ जक मखु, थाय्थासय् पौभाः चित्रकला, मण्डलय् नं महाकालया चित्र च्वयातःगु दु । यँ, वसन्तपुली कुमारीछेँय् च्वयातःगु थी थी चित्रमध्ये श्रीवज्रवीर महाकालया नं चित्र दु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय ४
तुंख्य:या वज्रवीर महाकालया ऐतिहासिकता

४.१ तुंख्य:या म्हसीका

यँ, रानीपुखूया दक्षिण, भद्रकालीया पश्चिम, धरहरा व सुन्धाराया पूर्व, रंगशाला व शाहीजंगी अड्डाया उत्तरपाखे च्वंगु त:धंगु ख्य:यात तुंख्य: धाइ। थुकियात टुँडिखेल, तुँडिखेल, तुण्डीखेल, तुण्डीक्षेत्र, तुंगुख्य:, तिंख्य व आगंचपा नं धाय्गु या:।

तुंख्य: खँग्व: 'तुं' व 'ख्य:' निगू खँग्व: स्वाना: निर्माण जूगु ख:। थुगु थासय् न्हापा जमीनत:लं ल: बुयावया: दलदल थें जुयाच्वनीगु ख:। उकिं याना: अनया चा नाइसे च्वना: तुनावनीगु जूगुलिं 'तुं' धाय्गु यात। 'ख्य:' धैगु चक्कंगु थाय् ख:। तुनावनीगु चक्कंगु थाय् जूगुलिं तुंख्य: धा:गु ख:। गुलिस्यां ल: दुगु ख्य: जूगुलिं थ्व थाय्या नां तुंख्य: ख: धका: धाय्गु या: (अमात्य, २०५३: १)। ई बिनावंलिसे स: हिलावना: लिपा थुकियात तिंख्य: धाय्गु यानाहल। थ्व हे तुंख्य:यात न्हापा 'आगंचपा' धाइगु ख: (वज्राचार्य, १०९३: १५)।

थ्व थाय्यात 'टुँडिखेल' छाय् धाल धैगु खँय् १८ गूगु शताब्दीइ च्वयात:गु *त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा* सफुती प्रत्यांगिरादेवी व वज्रभैरवं वज्रतुंडीदेवीयात क्वस: ब्यूगुलिं थ्व क्षेत्रयात 'तुण्डीक्षेत्र' अर्थात् तुण्डीखेल धा:गु ख: धका: च्वयात:गु दु (वज्राचार्य, २०१९: १७५)। सुन्दरानन्दं भद्रकाली (लुमडी)यात हे वज्रतुण्डीदेवी धका: नालात:गु दु (वज्राचार्य, २०१९: १७६)। Slusser (1998: 344) या धापूकथं 'तुण्डी' धैम्ह दैत्ययात न्हुइकेत तुंख्यलय् सल ब्वाकेगु प्रचलन न्ह्या:गु ख:, व हे 'तुण्डी' खँग्व:पाखे 'तुंख्य:' जूगु ख:।

ई बिनावंलिसे तुंख्य:या स्वरूप नं हिलावन। तुंख्य:यात आधुनिकीकरण या:म्ह राणा प्रधानमन्त्री रणोद्दीप (विसं १९३३-१९४२) ख:। रणोद्दीप धैम्ह जंगबहादुरया न्याम्हम्ह किजा ख:। जंगबहादुर सीधुंका: रणोद्दीप नेपा:या प्रधानमन्त्री जूगु ख:। वं नेसं ९९८ (ईसं १९७८) य् धीरशमशेर मार्फत् थ्वयात त:धंक व व्यवस्थित कथं दयकेब्यूगु ख: (रेग्मी, २०५१: १९२-१९३)। प्यखेरं सिमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पिनाः छाउनीइ च्वंगु पल्टनया कवाज तुंख्यलय् ल्ह्ययाः पश्चिमपाखे बन्दूक तय्गु टहरा नं दय्कूगु खः (वज्राचार्य, २०४१: ३)। अथे हे पृथ्वीवीरविक्रम शाहया पालय् प्रधानमन्त्री देवशमशेरं (विसं १९५७ - १९७०) नेसं १०२१ दँय् तुंख्यलय् न्हिनसिया पाय्छि १२ ताः इलय् तोप तय्गु चलन दय्कूगु खः (वज्राचार्य, २०४१: ३)। तुंख्यलय् मनूत मुनाः भाषण याय्गु चलन राणाकालनिसें हे खनेदु। जनतायात सरकार विशेष ज्याभ्वःया जानकारी बीमाल धाःसा थन हे वयाः घोषणा याइगु खः। थौंतक नं तःधंगु सभा सम्मलेन याय्माःसा थन हे याय्गु यानावयाच्वंगु दु। नापं घोडाजात्रा, प्रजातन्त्र दिवस आदि ततःधंगु राष्ट्रिय पर्वया ज्याभ्वः नं थन हे यानावयाच्वंगु दु।

स्थानीय अनुश्रुतिकथं स्वय्गु खःसा तुंख्यःया अस्तित्व १० गूगु शताब्दीपाखे दय्धुंकूगु खनेदु (वज्राचार्य, २०४१: ३)। छगू किंवदन्तीकथं तुंख्यः गुरुमापाया लागि केशचन्द्रं न्यानाब्यूगु खः। छगू इलय् हरिदेवया राज्यकालय् भाष्कर मल्ल धैम्ह ठकुरीया काय् केशचन्द्र छम्ह दुगु खः। बांमलाःगु संगतय् लानाः वं तस्सकं दुःख सिल। लिपा वं फ्वनाः हे नय्मालावन। तताम्हेसिनं बँय् तानाब्यूगु जा मनःसे निभालय् पानातल। जा पानाच्वच्वं केशचन्द्र न्ह्यलंब्वात। व हे इलय् वखुंतय्सं पानातःगु जा फुक्क नयाः उकिया थासय् लुँया खि फानाथकल। थःगु न्ह्यःनेसं गुरुमापा च्वनाच्वंगु खनाः ग्यात। अथेसां मग्याःसे गुरुमापायात हेय्काः लुँ कुबुइकाः यंकल। उकिया पलेसा तुंख्यः हे न्यानाः गुरुमापायात च्वनेत व्यवस्था यानाः दँय्दँसं छम्ह म्ये‍य् स्यानाः नकेगु वचं बिल। थुम्ह हे केशचन्द्रया बौ भाष्कर मल्लयात नुवाकोटया ठकुरी वंशया जुजु भाष्करदेव (नेसं १६५-१६७) जुइमाः धैगु इतिहासकार जगदीशचन्द्र रेग्मीया धापू दु। उकिं केशचन्द्रया ठकुरी वंशयाम्ह धकाः नालातःगु दु। थुकथं केशचन्द्रया बाखंकथं स्वय्बलय् तुंख्यःया अस्तित्व ११ गूगु शताब्दीइ हे दय्धुंकल धकाः मानेयाय्फइ। तर प्रामाणिकरूपं स्वय्गु खःसा यँय् तलेजुया क्वतलय् रानी भुवनलक्ष्मीया नेसं ८२९ (ई. १७०९) या अभिलेखय् 'तुंखेल' धकाः उल्लेख जूगु दु (रेग्मी, २०५१: १९३; अमात्य, २०५३: २)।

तुंख्यःयात तिब्बतीतय्सं *थ्वेथाङ* धाइगु खः। अंशुवर्माया म्ह्याय् भृकुटीया तिब्बती जुजु स्रङचनगम्पोनाप इहिपा याय्त भारदार व बन्धुबान्धवपिं मुनाः न्ह्याइपुक लस्कर मुनाच्वंगु *थ्वेथाङ* धैगु थासय् (थौंकन्हय्या तुंख्यलय्) महाकाल विश्राम याःगु खः (शाक्य, ११११५: २८)। Dowman (1981: 242) जुं बियाबीगु तिब्बती वर्णनय् भृकुटीयात काय्त वःपिं सँय्त मुनाच्वंगुलिं थ्व थाय्या नां

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ब्वेथाङ जूगु खः गुकिया अर्थ तिब्बती भूमि (Tibetan Field) खः । थुकथं थी थी दृष्टिकोणं स्वयबलय् तुंख्यः अतिकं महत्वपूर्ण थाय्कथं खनेदु । थ्व हे तुंख्यलय् वज्रवीर महाकाल स्थापना जुयाच्वंगु दु ।

४.२ तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया म्हसीका

यँ महानगरपालिका वडा नं ३० य् लाःगु तुंख्यःया पश्चिमपाखे व सैनिक अस्पतालया पूर्वय् वज्रवीर महाकालया देगः दु । जमीनया सतहस्वयां भचा च्वय् लाकाः देगः दनाःतगु दु ।

वज्रयान बौद्ध परम्पराय् वज्रवीर महाकालयात बौद्धधर्मया रक्षकया रूपय् कयाःतगु दु । वज्रवीरया अर्थ 'शून्यताय् अमरत्व' खःसा महाकालया अर्थ 'अनन्त समयान्तर' खः । उकिं महाकाल अनन्त ईतक बौद्ध शासनया रक्षा यायगुली वचनवद्धम्ह खः ।

'वज्र' धैगु अभेद्य वा गुबलें नाश मजुइगु, सदां ल्यनाच्वनीगु सत्य खः । 'महाकाल' धैगु संस्कृत खँग्वः खः । 'महा' या अर्थ तःधंगु वा तःधंम्ह (The Great One) खःसा कालया अर्थ हाकु, मृत्यु व ई नं खः । यमराजया १४ गू नां मध्येय् छगू नां 'काल' नं खः (शर्मा गौतम, २०२६: १५) । थन 'काल' धकाः ई (समय) कथं कयाःतगु खनेदु । ईयात नं अधीनय् तय्फुम्ह कालया नं काल 'महाकाल' धयाःतगु खः । थुकथं स्वय्बलय् वज्रयानय् वज्रवीर महाकालयात गुबलें हे नाश मजुइगु, अन्त्य मजुइगु, सदां दयाच्वनीगुकथं कयाःतगु खः धैगु सीकेफु । काल अर्थात् ई न्त्याबलें दु । म्हिगः नं व हे ई खः, थौं नं व हे ई खः, कन्हय् नं व हे ई जुइतिनि । समय धैगु परिवर्तन जुइमखु । भौतिक जगत जक परिवर्तन जुइगु खः ।

तुंख्यःया महाकालयात तुण्डीभैरव, महाकाल, वज्रभैरव, शनिदेव आदि थी थी नामं पुज्याय्गु यानावयाच्वंगु दु । त्रिरत्न सौन्दर्य गाथाय् थुम्ह महाकालयात 'तुण्डीभैरव' धयाःतगु दु (वज्राचार्य, २०१९: ५७) । थ्व थःयात नेपाःमितय्सं जक मखु तिब्बतीतय्सं नं थः गुरु, दिगुथः धकाः श्रद्धापूर्वक हनावना तयाच्वंगु दु । बौद्ध धर्मावलम्बीपिंसं मांकाःथःयात वज्रवीर महाकाल धकाः बोधिसत्व, बौद्ध शासनया रक्षककथं मानेयानाच्वंगु दु । अथे हे हिन्दू धर्मावलम्बीपिंसं भैरव व शिवया रूपकथं शनि व राहुया रूपय् पुज्यानाच्वंगु दु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

४.३ बौद्ध विहारया रूपय् तुंख्यःया वज्रवीर महाकाल

तुंख्यःया महाकाल स्थापना जुयाच्वंगु थाय् नं छगू बहाः खः । तुंख्यलय् शास्वतवज्रं 'त्रिरत्न महाविहार' दय्काः वज्रवीर महाकाल स्थापना याःगु खः (शाक्य, १११५: ३) । थ्वकथं मांकाःद्यः दुगु थ्व बहाःयात 'त्रिरत्न महाविहार' धाइधैगु सीदु । मांकाःद्यः विराजमान जूगुलिं जनमानसं थुकियात 'मांकाःबहाः' नं धाय्गु याः ।

तर Locke (1985: 421) जुं थःगु सफुती तुंख्यःया महाकाल दुगु विहारयात 'वज्रवीर महाकाल बुद्धशासनरक्षक महाविहार' धयातःगु दु । थौंकन्हय् थुगु थाय् विहारकथं खनेमदु । सैनिक अस्पताल दय्कूबलय् थुकीया भौगोलिक संरचना हिलावंगु खनेदु । देगःया न्ह्यःने लिच्छविकालीन चैत्य दुगुलिं थ्व थाय् न्हापा विहार जुइफुगु सम्भावना यक्व दु । तर थुगु थाय्यात विहार धकाः छुं नं अभिलेखय् न्ह्यथनामतःगुलिं थथे हे धकाः क्वःछिनाः धाय्थाकु । थ्व थाय् बहाःसिबें मांकाःद्यः धकाः हे प्रसिद्ध जू ।

४.४ वज्रवीर महाकालया स्थापना

तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया स्थापना बारे थौंतकं प्रामाणिक अभिलेख लुयावःगु मदुनि । वंशावलीइ च्वयातःगु खँयात बःकाय्गु बाहेक मेगु आधार लुयावःगु मदुनि ।

तिब्बती धारणा अनुसार तुंख्यःया महाकालया स्थापनाबारे निगू मत खनेदु । छथ्वःसिनं थुम्ह द्यः थः हे उत्पन्न जूम्ह खः धाइसा मेपिं छथ्वःसिनं बौद्ध विद्वान् नागार्जुनं स्थापना याःगु धाइ । नागार्जुनं मुख्यमुख्यगु बौद्ध शक्तिकेन्द्रतय्गु रक्षा याय्त १०८ म्ह महाकाल दय्कूगुमध्ये छम्ह तुंख्यःया महाकाल नं खः (Dowman, 1981: 241)। नागार्जुनया ई अन्दाजी ई. १५०-२५० धकाः नालातःगु दु । थ्वकथं स्वय्बलय् तुंख्यःया महाकाल ईशाया निगूगु-स्वंगूगु शताब्दीपाखे हे निर्माण जुइधुंकूगु खनेदु ।

जनविश्वासकथं स्वय्बलय् थुम्ह द्यः स्थापना याःम्ह सबलबाहाःया शाश्वतवज्र वज्राचार्य खः ।

४.५ तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया उत्पत्तिबारे किम्वदन्ती

तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया उत्पत्तिबारे थी थी किम्वदन्तीत दु । उपिंमध्ये छगू किम्बदन्तीकथं यँया मन्त्रसिद्धि महाविहार (सबलबाहाः) या तान्त्रिक गुरुजु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शाश्वतवज्र वज्राचार्य छन्हु निभालय् च्वना: चिकं बुयाच्वंगु जुयाच्वन । उबलय् आकाभ्काकां उत्तरपाखें छगू त:धंगु हाकुगु सुपाँय्ग्वारां निभा:यात पनाबिल । ता:ई जाय्धुंका: नं उगु सुपाँय् चिलामवं, निभा: हे मत्वल । थ्व घटना स्वयाच्वंम्ह शाश्वतवज्र उगु घटना खना: अजूचाल । शास्वतवज्रं थ्व छु जूगु धका: स्वय्त थ:गु छेँनं पिहांवया: तुंख्यलय्[1] वना: ध्यानं स्व:वलय् छुं सुपाचय् दैवी शक्ति सुलाच्वंगु कारणं उकथं जूगु धका: सीकल । गुरुजुं सुपाचय् सुलाच्वंगु उगु दैवी शक्तियात पृथ्वीइ सालाकाय्त योग आसनय् च्वना: ध्यान यानाच्वन । तान्त्रिक साधना याना: थ:गु मन्त्र शक्तिं व सुपाँय्यात क्वय् क्वकाल । थ्व कुतुंव:गु सुपाँय् टुकुचा खुसि (इक्षुमती) या पारीइ 'हाकुपात'[२] धैगु थासय् लात । शास्वतवज्रं कुतुंव:गु सुपाचय् महाकाल च्वनाच्वंगु खन । महाकालयात भक्तिपूर्वक दर्शन याना: तुरुन्त हे 'पञ्चकपाल' धा:गु चचाम्ये चिना: मांका:द्य:या भक्तिभाव यात । उकथं भक्तिभाव या:गु खना: श्री वज्रवीर महाकाल लय्ताया: वरप्रसाद बिया: आकाशमार्गं काशी वंगु जुल (वज्राचार्य, १०९३: १७) ।

शाश्वतवज्र वज्राचार्यं महाकालद्य:यात नेपालय् हे च्वनेत इनाप यात । तर मांकाद्यवं "जि थाय्थासय् वना: अन च्वंपिं प्राणीपिनिगु रक्षा याय्मा:, उकिं जिगु मूर्ति दय्का: स्थापना या । जि शनिवार व मंगलवारखुन्हु उगु मूर्तिइ दुब्यूवय्" धाल । मांका:द्यवं थ: काशीया विश्वनाथ दर्शन याना: मणिकर्णिका घाट्य् स्नान याय्त वनेत्यनागु खँ कंबलय् शाश्वतवज्रं उघ्रिमय् हे मन्त्रया बलं विश्वनाथ द्य: व मणिकर्णिका घाट स्वरूप नं अन हे न्ह्य:ने सालाहया: थौंकन्हय्या सैनिक अस्पताल न्ह्य:ने तयाबिल । वज्रवीर महाकालं मणिकर्णिका पुखुली स्नान याना: विश्वनाथया दर्शन यात (वज्राचार्य, १११८: २-३) ।

शाश्वतवज्रं कलिगत संवत् ३८२२ दँय् तिब्बतया भ्किकाछेँ धा:गु थासं वनारस वनेत आकाशमार्गं ब्वयाव:म्ह श्रीवज्रवीर महाकालयात साधना याना: तुंख्य:या पश्चिम भागय् स्थापना यात (वज्राचार्य, १११८: १) । उम्ह मांका:द्य: अद्यापि तुंख्य:सिथय् विद्यमान जुयाच्वंगु दु । बाखंकथं थ्व घटना जुजु गुणकामदेवया शासनकालय् जूगु ख: ।

तुंख्य:या थुम्ह द्य: स्थापना या:म्ह धका: गुलिंगुलिंसिनं जामन: गुभा:जुया नां बियात:गु नं खनेदु । Slusser (1998: 292) या सफुती मांका:द्य:या स्थापना

---

1 तुंख्य:यात न्हापा आगंचपा धाइगु ख:।
2 थुगु चचाया पूर्णपाठया लागि परिशिष्ट स्वयादिसँ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्बन्धी थ्व हे बाखं बियातःगु दुसां द्यः स्थापना याम्ह धकाः जामनः गुभाजुया नां न्ह्यथनातःगु दु । शाक्यं (२०५९: २) बियादीगु बाखनय् मेगु फुक्क खँ ज्वःलाःसां द्यः स्थापना याःम्ह गुरुजु धकाः 'निश्वासवज्र'या नां बियादीगु दु । तर निश्वासवज्रया नां मेथाय् गनं नं उल्लेख जुयाच्वंगु मदु । शाश्वतवज्र धाय्माःथाय् निश्वासवज्र जूवंगु खनेदु ।

मेगु छगू धापूकथं लिच्छविकालीन इलय् छकः वा मवयाः हाहाकार जुल, तसकं अनिकाल जुल । समस्या ज्यंकेत प्रसिद्धम्ह तान्त्रिक जामनः गुभाःजुनाप सहलह यानाः तःधंगु यज्ञ याय्गु क्वःजित । सर्पनिसें बिच्छीतक दुयाः तःधंगु होम यात । यज्ञया परिणामकथं आकाशय् सुपाँय् खनेदत । सकलें वा वइगु जुल धकाः लय्ताल । तर जामनः गुभाःजु लय्मताः । जामनः गुभाःजुं थ्व वा वय्कीगु प्राकृतिक सुपाँय् मखु धंकाः स्यूगु जुयाच्वन । थ्व सुपाँय् थें च्वंगु वस्तु छु जुइ धकाः थःगु मन्त्रया बलं उकियात क्वकाल । क्वय् थ्यंकाः स्वःबलय् ल्वहं जक खन । उगु ल्वहंया दुने नं छुं दय्माः धकाः योगया बलं स्वःबलय् सर्पया माः क्वखायातःम्ह हाकुगु वर्णयाम्ह, पात्र ज्वनातःम्ह, तःधिकःम्ह महाकालया दर्शन जुल । संसारयात शत्रुपाखें बचेयाइम्ह व संकटपाखें मुक्त याइम्ह द्यः धकाः सियाः व द्यःयात अन हे च्वनेत विन्ति यात । मांकाःद्यवं "जि संसारय् च्वंपिं सकसिगु रक्षा याय्माःम्ह जुयाः न्ह्याबलें अन च्वने फइमखु, बरु जिगु मूर्ति व देगः दय्कि, शनिवारखुन्हु छकः जिं व मूर्तिइ दुब्यूवय्" धकाः आज्ञा जुल । गुभाःजुं शनिवार छकः जक प्रवेश जुयाः मगाःगु दुःख प्वंकूबलय् यदि मेथाय् संकट हरण याय्गु ज्या मन्त धाःसा मंगलवार नं कान्तिपुरया दुःख हरण याय्त वय् धकाः आज्ञा जुल । मांकाःद्यःया लिसः न्यनाः जामनः गुभाज नापनापं सकलें लय्ताल । थ्व ल्वहंरूपी महाकाल कुतुंवःगु थाय् थौंकन्हय् शंकरदेव क्याम्पस पिचाइगु थासय् पुलिस क्लब दुथाय् लाः । थ्व हाकुगु ल्वहंयात मूलम्ह मांकाःद्यः धकाः श्रद्धाभाव तयाः प्यखेरं बार तयाः च्वय् लुँया जलप दुगु झल्लर तयातःगु दु ।

जामनः गुभाजुया मेगु नां मञ्जुवज्र वज्राचार्य खः । प्रताप मल्ल (नेसं ७६१-७९४) या शासनकालया धुम्ह मनू मणिसिंह महाविहार (मुसुंबहाः) या गुभाःजु खः । स्लसरयात शाश्वतवज्र व जामनः गुभाजुदथुइ ल्वाकःबुकः जुयाः मांकाःद्यः स्थापना याःम्ह जामनः गुभाःजु धयादीगु खनेदु ।

मुनंकर्मी (२०४१: ३२४-३२५) जुं नं धुम्ह महाकालया स्थापनाबारे ब्वयादीगु दु । वय्कलं ब्वयादीगु दक्व खँ च्वय् उल्लेख जूगु खँनाप ज्वःलाः । तँसाकथं वय्कलं शाश्वतवज्र थौंकन्हय्या तुंख्यलय् न्हय्धाः ह्रिति दुगु चुक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दयकूगु व उगु हे हितिइ म्वःल्हुयाः निभालय् च्वनाच्वंबलय् आकासय् ब्वयावःम्ह महाकालयात खनाः क्वकयाः स्थापना याःगु धकाः न्ह्यथनादीगु दु ।

४.६ देवमाला वंशावलीकथं तुंख्यःया महाकालया स्थापना

देवमाला वंशावलीकथं वाणासुर धैम्ह दैत्यं गोकर्णय् च्वनाः १००० दँतक थःगु छ्यं ध्यनाः कठोर तपस्या यात । थ्व खनाः ब्रम्हा लय्तायाः द्यः, मनू, दैत्य फुक्क छंगु अधीनय् दय्मा धकाः वरदान बिल । थ्व हे कथं वाणासुरं स्वर्ग, मर्त्य, पाताल स्वंगू लोक नं थःगु अधीनय् तयाः राज्य न्ह्याकाच्वन । द्वापरयुगया अन्त्यय् कृष्णया काय् प्रद्युम्नं वाणासुरया म्ह्याय् प्रभावतीनाप गान्धर्व विवाह यात । उकिं वाणासुर व कृष्णदथुइ युद्ध जुल । कृष्णया सुदर्शन चक्रं वाणासुरया छ्यं ध्यनाबिल । उगु छ्यं सर्गतय् चाचाहुलाच्वन । व हे इलय् मन्त्र सःम्ह छम्ह गुभाजु तुंख्यलय् च्वनाः च्वलय्चा जःवःगु जुयाच्वन । सर्गतय् महाकाल भैरव चाःहुलाच्वंगु खंबलय् थ्व द्यःयात नेपालय् स्थापना याय्फुसा देय्या रक्षा जुइ, देय् भिनी धकाः विचाः यात । उबलय् कलिगत संवत् ३८२२ न्ह्यानाच्वंगु जुयाच्वन । गुभाजुं महाकाल भैरव नेपालय् तय्गुबारे जुजु गुणकामदेवनाप सल्लाह यात । जुजुया उजं कयाः द्यःया ल्वहंया मूर्ति दय्काः उकी मन्त्रया बलं मांकाःद्यःयात प्रवेश याकेत्यंगु इलय् द्यवं जि फुक्क थासय् वनेमाःम्ह जूगुलिं जित न्ह्याबलेंया लागि थन तय्मते, बरु शनिवार छकः थ्व मूर्तिइ दुविनाच्वने धकाः वचं बिल (योगी देवीनाथ, २०१३: ५०-५१) ।

वज्रवीर महाकालबारे च्वय् उल्लेख जूगु निगू किम्बदन्तीइ यक्व हे पाःगु खनेदु । देवमाला वंशावलीइ उल्लेख जूगु खँत स्वय्बलय् वाणासुरयात हे मांकाःद्यः धयातःगु खनेदु । अथे धाय्बलय् मांकाःद्यः धैम्ह दानव खनेदत । हिन्दू व बौद्ध निगुलिं सम्प्रदायय् महाकाल धैम्ह दानव मखु । उकिं देवमाला वंशावलीया खँयात स्वीकार याय्थाकु । नापनापं उगु वंशावलीइ गुभाजु जक धयातःगु दु, गुभाजुया नां नं बियातःगु मदु ।

४.७ शाश्वतवज्रया म्हसीका

४.७.१ शाश्वतवज्रया ई

नेपाःया सिद्ध वज्राचार्यपिंमध्ये सबलबाहाः (मन्त्रसिद्धि महाविहार) या तान्त्रिक शाश्वतवज्र वज्राचार्य नं छम्ह खः । शाश्वतवज्र गुगु ईयाम्ह खः धकाः क्वःछिनाः धाय्फुगु स्थिति मदुनि । किम्बदन्तीइ उल्लेख जूकथं शाश्वतवज्र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

तुंख्यःया महाकाल स्थापना याःगु ई कलिगत ३८२२ खः। कलिगत संवत् व ईशवी संवतदथुइ ३१०१ दँया फरक दु। थ्व ल्याखं स्वयबलय् शाश्वतवज्रया ई ईसं ७२१ अर्थात् ईशाया ८ गूगु शताब्दीपाखे लाःवः। थ्व ई धैगु लिच्छवि जुजु जयदेव द्वितीय (ईसं ७१३-७३३) या खः। तर लिच्छविकालीन छुं नं ऐतिहासिक स्रोतय् शाश्वतवज्रया बारे उल्लेख जुयाच्वंगु मदु।

मेगु छगू धारणाकथं शाश्वतवज्र धैम्ह ईसं ११०० याम्ह व्यक्ति खः (वज्राचार्य, १९९४: १२८; Bhattacharyya, 1968: CXVII)। थ्वकथं स्वयबलय् शाश्वतवज्र ईशाया १२ गूगु शताब्दीयाम्ह खनेदत। थ्व ई धैगु नेपाःया इतिहासय् पूर्वमध्यकाल खः। नेपाःया पूर्वमध्यकालबारे लुयावःगु छुं नं सामग्रीइ शाश्वतवज्रया नां उल्लेख जुयाच्वंगु मदु। शाश्वतवज्रया बारे थुपिं निगुलिं अवधारणायात पुष्टि याय्गु ऐतिहासिक आधार थौंतक प्राप्त मजूनि।

४.७.२ शाश्वतवज्रया कृति

कलिगत संवत् ३८२२ य् आकाशमार्ग वःम्ह महाकालयात शाश्वतवज्रं थःगु मन्त्रया बलं हाकुपात धैगु थासय् क्वकाःगु खः। थ्व हे मांकाःद्यःयात शाश्वतवज्रं तुंख्यलय् स्थापना याःगु खः। थुकिं शाश्वतवज्रया तान्त्रिक विद्या गुलि च्वन्त्याः धकाः सीकेफु।

शाश्वतवज्र छम्ह तान्त्रिक जक मखुसे शास्त्रीय कवि नं खः। सुपाचय् च्वनाच्वंम्ह मांकाःद्यःयात खनेवं तुरुन्त हे 'पञ्चकपाल' धाःगु चचा च्वयाः लय् तयाः हाल। थुगु 'पञ्चकपाल' चचा थौंकन्हय् नं मांकाःद्यःथाय् पाःलाः च्वनीपिं गुरुजुपिंसं यँय् आःचाःगुथि शीतलाष्टमीखुन्हु स्वयम्भूया क्वय् भुइख्यलय् जुइगु गणचक्र पुजाय् हालाच्वंगु दनि (वज्राचार्य, १११८: २)।[3]

थुलिजक मखु, शाश्वतवज्र छम्ह देसयात भिं जुइगुकथंया ज्या याइम्ह धैगु नं पुष्टि जू। उगु इलय् यँ व यलया युद्ध जुयाः यक्व हे मनूत सित। शाश्वतवज्रं थ्व निगू देय्या ल्वापु शान्त याय्त कामारुकामाक्षा पीठय् पूर्वसेवा वनाः श्री भद्रकाली परमेश्वरीयात साधना यानाः तयाहःगु पात्र कलखय् तयाः नेपालय् हल। थुकिया बारे छगू किम्बदन्तीकथं साधना यानाहःगु पात्र दुगु कलः जमलया न्ह्यःने छमा सिमाय् खायाबिल। शाश्वतवज्र द्यःयात लसकुस यानाः दुकाय्त नगरय् च्वंपिं लोकजनपिंत कनेत वन। अनं सकलें मुनाः वःबलय्

3 थुगु चचाया पूर्णपाठया लागि परिशिष्ट स्वयादिसँ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

खायाथकूगु कलः बँय् कुतुंवनाच्वन। साधना यानाहःम्ह कालिकादेवी नं उगु थासय् मदु। द्यः मदुसलि उखेंथुखें मालास्वल। कलखं पिहांवयाः कालिकादेवी मचाया रूप कयाः वनाच्वंगु खन। मचायात ब्वनाहयत स्वल, तर मानेमजू। लिपा व मचायात शाश्वतवज्रं 'लुँमधि' बी धकाः हेय्कूबलय् तिनि मानेजुल। शाश्वतवज्रं 'लुँमधि' बी धकाः हेय्कूगु थाय् भद्रकाली नवलिङ्ग (नःलि) कालिका पीठ धकाः नांजायाच्वंगु दु।

यलपाखें वागमतीपारि वयाः ल्वाःवःपिं मनूतय्सं कर्णप्रताप न्हाय्पंस्याः द्यःथाय् थ्यंवलय् शाश्वतवज्रं कालिका साधना यानाहःगु सियाः हःताः याय्त वःपिं सकलें अनं हे बिस्युंवन (वज्राचार्य, ११०९: १५-१८)। थुकथं देसय् शान्ति हयत शाश्वतवज्रं थःगु मन्त्रया बलं द्यःयात कलखय् तयाहःगु व सुपाचय् च्वनावःम्ह मांकाःद्यःयात मन्त्रया बलं क्वकाय्फुम्ह जूगुलिं तान्त्रिक विद्याय् निपुणम्ह धैगु सीदु। शाश्वतवज्रं लुँमधि बी धकाः हेय्काहःगु जुयाः लुँमधि अजिमा धकाः धाःगु खः। थ्व हे द्यः 'भद्रकाली' नामं प्रसिद्ध जुल। थ्व खँ कलिगत संवत् ३८२५ या खः (वज्राचार्य, ११०९: १७-१८)।

थुकथं स्वय्बलय् कलिगत संवत् ३८२२ य् मांकाःद्यः स्थापना यानाः उकिया स्वदँलिपा कलिगत संवत् ३८२५ य् भद्रकाली स्थापना याःगु प्रष्ट जू। भद्रकाली नं शाश्वतवज्रं हे स्थापना याःगुलिं थन नं सवलबाहाःया वज्राचार्यपिं द्यःपाःलाः जूगु खः।

शाश्वतवज्रं तुंख्यः महाकाल व लुँमधि अजिमा जक मखु जनबाहाःद्यः नं स्थापना याःगु खः धैगु धापू दु (वज्राचार्य, १९९४: १२८)।

शाश्वतवज्र छम्ह तान्त्रिक जक मखु, तःधंम्ह विद्वान् नं खः। वय्कलं यक्व हे ग्रन्थ व चचासफू नं च्वयाथकूगु दु। वय्कलं च्वयादीगु सफूत थुकथं दु -

(१)पृष्ठचक्र(२)काकास्यातुलाकोटिकालीनाम(३)श्रीचक्रसंवरसेकक्रियानाम (४) श्रीसंवरवृत्तितत्वविशारदाकनाम्नी (५) सम्बर-लुहिपादाभिसमयवृत्ति (६) बाह्यपूजाविधिसंग्रह (७) हस्तपूजाविधि (८) तारासाधन (९) आर्योग्रतारासाधन (१०) एकजटासाधन (११) क्रोधताराबल्युपहार (१२) एकजटातारामतिवर्धन (१३) तारादेवीपञ्चसाधन (१४) करुणातारासाधन (१५) ताराशून्य (गुह्य) साधन (१६) करुणाताराविश्वकर्मासाधन (१७) आदर्शप्रसादनाम-तारा भट्टारिकोपदेश (१८) महाचीनक्रमसाधन (वज्राचार्य, १९९४: १३१)

तर साधनामालाय् शाश्वतवज्रं च्वःगु धकाः १५ गू ग्रन्थया जक नां बियातःगु दु -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(१) श्रीसम्वर-वृत्ति तत्वविशारदा (२) सम्वर लुहिपादाभिसमय वृत्ति (३) तारासाधना (४) चक्रसम्वरसेकक्रिया (५) आर्योग्रतारा साधनाः (६) एकजटासाधना (७) क्रोध-ताराबल्युपहार (८) एकजटा-तारामतिबरधान (९) तारादेवी पञ्च साधना (१०) करुणतारा साधना (११) पृष्ठचक्र (१२) तारागुह्य साधना (१३) करुण-तारा विश्व-कर्मा साधना (१४) काकास्यतुलाकोटी काली (१५) आदर्शप्रसाद नाम ताराभट्टारिकोपदेश (Bhattacharyya, 1968: CXVII)।

तर दुर्भाग्ययया खँ खःकि शाश्वतवज्रं उलिमछि ग्रन्थत च्वयातःगु दु धयातःसां थौंतक छगू हे लुयावःगु मदुनि ।

साधनामालाया स्वंगू साधना शाश्वतवज्रं च्वःगु खः। उपिंमध्ये छगू महाचीनताराबारे खःसा मेगु निगू चक्रसम्वरया साधनाबारे खः (Bhattacharyya, 1968: CXVII) । अथे हे शाश्वतवज्रं चिनाथकूगु चचाया नां थुकथं दु -

चचाया नां	राग	ताल
(१) पञ्चकपालधालि(रि)त मैली	तोडी	षट्कंकाल
(२) पूवंब्रह्मायणी	भैरव	झप
(३) नेमणि कमल	हिंदोल	माथ
(४) वज्रधर पञ्चबुध (द्ध)	मधुमत	दुर्जमान
(५) त्रिदल सरोरुह	मधुमत	दुर्जमान
(६) विश्वाभुजो	धनाश्री अथवा तोडी	एकत्रि

(वज्राचार्य, १९९४: १३१)

थुपिंमध्ये 'पञ्चकपाल' शीर्षकया चचा थौंतक नं हालावयाच्वंगु दनि ।

४.८ सबलबाहाः (मन्त्रसिद्धि महाविहार) या म्हसीका

नेवाः बौद्ध परम्पराकथं दय्कातःगु यँ, यल, ख्वपया गुलि नं बाहाः बहीत दु उपिं फुक्कसिया निगू नां दयाच्वनी। हरेक विहारया संस्कृत भासं छगू नां दयाच्वनीसा नेवाःभासं मेगु नां दयाच्वनी। तुंख्यःया मांकाःद्यः स्थापना याःम्ह शाश्वतवज्र सबलबाहाःयाम्ह खः । सबलबाहाःया संस्कृत नां 'मन्त्रसिद्धि महाविहार' खः । थ्व बाहाः तुंख्यःया मांकाःद्यःया थासं पश्चिमपाखे ५ मिनेटति न्यासिवनेवं थ्यनी । थ्व बाहाः यँ महानगरपालिका वडा ल्याः २४ अन्तर्गत प्यूखा व गुच्चात्वाःया दथुइ लाः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थ्व बाहाः मेमेगु बाहाः बही थें मुक्कं बौद्ध विहारकथं मजूसे धार्मिक सहिष्णु जुइक हिन्दू व बौद्ध निगुलिं धर्मया समन्वय यानाः दय्कातःगु दु। बाहाःया क्वाःपाःद्यःकथं अक्षोभ्य स्थापना यानातःगु दु। थन हे यैं तलेजु देगःया पुरोहित कर्माचार्यपिनिगु आगंछैं नं दु। थुगु बाहालय् नं मेमेगु बाहालय् थें न्हियान्हिथं नित्यपुजा लगायत बरे छुइगु, आःचाः लुइगु आदि ज्याखँ जुयावयाच्वंगु दु।

थ्व बाहाःया वज्राचार्य गुथियारपिंत महाकाल खलः व भद्रकाली खलः धकाः निखलकय् ब्वथलातःगु दु। महाकाल खलःयापिंसं मांकाःद्यःथाय् जक पाःलाःकथं नित्यपुजा, पर्वपुजा, बुसाधं आदि ज्या याइसा भद्रकाली खलःपिंत भद्रकालीइ पुजा याय्गु जिम्मा बियातःगु दु। मांकाःद्यः व भद्रकाली निगुलिं शाश्वतवज्रं हे स्थापना याःगु जुयाः निथासं द्यःपाःया जिम्मा थ्व हे सबलबाहाःया वज्राचार्यपिंत बियातःगु खनेदु।

किम्बदन्तीकथं स्वय्गु खःसा शाश्वतवज्रया ई लिच्छविकालय् लाः। अथे हे सबलबाहाः नं २२०० दँ पुलांगु बाहाः धकाः दावी याइ (वज्राचार्य, १९९४: १२७)। तर सबलबाहाः व शाश्वतवज्रया प्राचीनता प्रमाणित याइगु छुं नं ऐतिहासिक प्रमाण लुयावःगु मदुनि। शाश्वतवज्र बाहेक ओंकारवज्र व हुँकारवज्र थें नांजाःपिं वज्राचार्यपिं नं थ्व हे बाहाःयापिं खः।

४.९ जुजु गुणकामदेवया ई

शाश्वतवज्रं तुंख्यःया महाकाल स्थापना याःबलय् जुजु धकाः गुणकामदेवया नां बियातःगु दु। थ्व हे गुणकामदेवं कलिगत संवत् ३८२५ य् कान्तिपुर शहर दय्कल धयातःगु दु (लंसाल, २०२३: २३)। तर नेपाःया इतिहासयात दुवालाः स्वय्बलय् थ्व खँ नं पाय्छि खनेमदु। नेपाःया इतिहासय् आःतक निम्ह गुणकामदेव नांया जुजुपिंसं शासन याःगु ऐतिहासिक प्रमाण दु। न्हापांम्ह गुणकामदेवया स्वंगू अभिलेख लुयावःगु दु।

(क) यल क्वबाहाःया उमामहेश्वरया त्वाकलय् कियातःगु नेसं १०७ या अभिलेख

(ख) यल तःबाहाःया पिनेच्वंगु नेसं १०९ या अभिलेख

(ग) नेसं ११० या सुमतिपञ्जिका ग्रन्थया पुष्पिकावाक्य (Petech, 1984: 32-33)

गुणकामदेव निम्हम्हया शासनकाल अझ लिपातिनि लाःवः। वया नेसं ३०५ निसेंया ऐतिहासिक प्रमाण लुयावःगु दु। बाखनय् जुजु गुणकामदेवया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शासनकालय् कलिगत संवत् ३८२२ य् तुंख्यःया महाकाल स्थापना जुल धकाः बियातःगु खँ पाय्छि मजू । कलिगत संवत् ३८२२ (ईसं ७२१) धाय्बलय् लिच्छवि जुजु जयदेवया शासनकाल लाःवः । जयदेवया शासनकाल ईसं ७१३-७३३ खः ।

४.१० मांकाःद्यःथाय् जूगु छुं ऐतिहासिक घटना

शाश्वतवज्र वज्राचार्यं कलिगत ३८२२ य् स्थापना याःगु धयातःसां मध्यकालय् अन्तपाखे वयाःतिनि थ्वबारे ऐतिहासिक प्रमाण लुयावःगु दु । नेसं ८७६ दिल्लागा ९ खुन्हु द्यःयात अन्याःबलय् तुंख्यः मांकाःद्यःया पालि कुतुंवल (वज्राचार्य, १११८ः ३) । तुंख्यः मांकाःद्यःबारे आःतक लूगु दकलय् पुलांगु ऐतिहासिक प्रमाण थ्व हे खः ।

नेसं ९६१ माघया १३ खुन्हु मांकाःद्यःया हाडमाला स्यंगुलिं भिंकाः तीकूगु खः (वज्राचार्य, १११८ः ४) ।

नेसं ९७४ श्रावण शुक्ल ७ मंगलवारखुन्हु सुथय् मांकाःद्यःया मूर्तिइ अकस्मात् चःति वल । मिखा निपां ख्वबि हायावल । थ्व दृष्य दर्शनार्थीपिंसं प्रत्यक्ष खंगु खः (वज्राचार्य, १११८ः ४) ।

नेसं ९७६ भाद्र शुक्ल ५ विशाखा नक्षत्र वैधृति योग आइतवारखुन्हु तुंख्यः (आगंचपा) पियाः थुगु ख्यःयात तःधंकेगु ज्या याःगु जुल (वज्राचार्य, १११८ः ४) ।

नेसं ९८१ मार्ग कृष्ण १३ खुन्हु तुंख्यलय् तयातःगु ससुद्यःया मूर्ति मांकाःद्यःया देगःक्वय् खवय् अंगलय् तयाबिल । जवपाखे अंगलय् नारायणद्यःया मूर्ति तयाबिल । जवंखवं पःखालय् मांकाःद्यःया मूर्ति नं तयाबिल । तापा इनाय्द्यः (गणेद्यः) धाःसा मांकाःद्यःया देगःदुने हे द्यःया देपापाखे तयाबिल । चिभाःद्यःजक क्वय् तयाब्यूगु खः (वज्राचार्य, १११८ः ४) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय ५
तुंख्यःया मांकाःद्यःया बाह्य स्वरूप

५.१ मांकाःद्यः परिसर

मांकाःद्यःथाय् दर्शन याःवनेत अन निखेरं निपु स्वाहाने तयातःगु दु। खवपाखें सरस्वतीद्यः दुथासं थहांवनेबलय् स्वाहाने गयन्त्यः जवंखवं कलश व महांकालया मूर्ति तयातःगु दु। स्वाहानेय् थहांवनेथाय् तःपाःगु शिलालेख तयातःगु दु। उगु शिलालेखया जाः साढे दुई फीट दुसा ब्या डेढ फुट दु। शिलालेखया आखः बांलाक सीमदय्धुंकल। शिलालेखया शिरोभागय् श्रीपेच, चन्द्रसूर्य व निपु खुकुरी अंकित यानातःगु दु। थ्व शिलालेख विसं २०१८ आषाढ महिनाय् तःगु खः। जुजु महेन्द्रया पालय् मांकाःद्यःया पुनर्निर्माण यानाः देगःया टायल हिलाः लीया पाता तःगुया लुमन्तिइ उगु शिलालेख तःगु खः (शाक्य, २०२९: ४२५-४२७)। स्वाहानेय् थहांवनेथाय् सरस्वतीया मूर्ति तयातःगु दु। स्वाहानेया खवय् नारायणद्यःया मूर्ति नं तयातःगु दु।

स्वाहानें थहांवनेधुंकाः द्यःथाय् प्रांगनय् थ्यनी। अन दथुइ चौतारी थें दय्कातःगु दु। उगु चौतारीइ तुयुगु मार्वल लायातःगु दु। देगःदुने मूलाखाय् दुहांवनेत नित्वाथः गय्माः। त्वाथः गयावनेधुंकाः द्यः चाःहिलेत फः दय्काः परिक्रमापथ दय्कातःगु दु। पेटीया प्यखेरं नं मार्वल लायातःगु दु। थ्व परिक्रमापथया दथुइ देगःदुने दुहांवनेगु मूलुखा तयातःगु दु। थ्व लुखाय् तिकिभ्याः बुट्टा दुगु सिँया बार तयातःगु दु। थुकियात हाचांगायाः द्यःथाय् दुहांवनेमाः।

५.२ तुंख्यःया मांकाःद्यःया देगःया वास्तुकला

थी थी शैलीं देगः दय्केगु नेपाःया थःगु हे पहः दु। नेपालय् अप्वः यानाः शिखर शैली व प्यागोडा शैली छ्यलाः देगः दय्कातःगु खनेदु। प्यागोडा शैलीयात 'तल्ले शैली' व नेपाली शैली नं धाय्गु याः। नेपाःया थःगु हे पहःया देगः वास्तुकलाकथं प्यागोडा शैलीया देगःयात काय्फु। जापान, बर्मा, थाइलाय्ण्ड, चीन, कोरिया, भारत आदि देसय् नं प्यागोडा शैलीया देगःत दु तर थुपिं देगःत

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाःया प्यागोडा शैलीया देगःस्वयां पाःगु खनेदु ।

प्यागोडा शैलीया देगःया मू विशेषता देगःया पौ छगूया च्वय् मेगु चिचीधं जुयावनी व ४५ डिग्रीया कोणय् पाःलुइकाः तइ । पाःलूगु पौयात लिधंसाया लागि विशेष किसिमया कलांजाःगु सिँया तुनांसिँ तयातःगु दइ । थ्व प्रविधि नेपाली देगः वास्तुकलाया छगू अद्वितीय नमूना खः ।

तुंख्यःया मांकाःद्यःया देगः नं प्यागोडा शैलीं दय्कातःगु दु । थ्व देगः स्वतँजाः जुइक कलात्मकरूपं दय्कातःगु दु । देगःया दकलय् च्वय्च्वंगु पौ लुं सियातःगु दु । बाँकी निगू तल्ला स्निजःयागु खः । पली प्यखेरं लीपाताया झल्लर तयातःगु दु । पौया प्यखेरं कुनय् लीया झंगःत ब्वइपिं थें च्वंक तयातःगु दु । बाँकीगु क्वय्या नितँया पली कुंसल बाहेक मेगु तुनांसिँ साधारण सिँया शार्दूलया मूर्ति दु ।

देगःया दकलय् क्वय्या पौया प्यंगू कुनाय् ४ म्ह कुंसल तयातःगु दु । प्यखेरं कलात्मक बुट्टा कियातःगु १६ गः तुनांसिँ तयाः पौ फय्कातःगु दु । निगू तल्लाया नं पली प्यखेरं थी थी बुट्टा कियातःगु ४ गः व दथुइ साधारण सिँया निगः-निगः यानाः प्यखेरं १२ गः तुनांसिँ तयातःगु दु । अथे हे दकलय् च्वय्या पली शार्दूलया मूर्ति कियातःगु दक्व तुनाःसिँइ कलात्मक बुट्टा कियातःगु १२ गः शार्दूल तुनांसिँ दु ।

देगःया निगूगु व स्वंगूगु तँय् पौया क्वय् कलात्मक बुट्टा कियातःगु तुनांसिँनापं प्यखेरं कुनय् प्यंगः लीया कलश तयातःगु दु । स्वंगूगु तल्लाया पली प्यखेरं कुनय् नं प्यंगः कलश खायातःगु दु । प्यागोडा शैलीया विशेषताकथं दकलय् क्वय्या पौ च्वय्या पौसिबें तःधंगु खनेदु । वयां च्वय्या पौ भचा चीधं खनेदुसा दकलय् च्वय् च्वंगु पौ झन् चीधं खनेदु । देगःया दकलय् च्वय् लुँया गजू दु । गजूनिसें क्वय्थ्यंक वय्क लुं सियातःगु पताः ब्वय्कातःगु दु । गनंगनं देगलय् ग्वःतँजाः पौ दुगु खः उलि हे जाःया क्वय् फः दयाच्वनी । तर मांकाःद्यःया देगः स्वतँजाःगु खःसां थन स्वतँजाःया फलय् मखुसे छतँजाःगु फःया द्यःने जक देगः दय्कातःगु दु । देगःया प्रत्येक तल्लाय् प्यखेरं चिचीपाःगु छपाःछपाः झ्याः तयातःगु दु । देगःया गर्भगृहय् मांकाःद्यःया मूर्ति स्थापना यानातःगु दु । थुगु मूर्तिया बारे ल्यूने वर्णन जुयाच्वंगु दु ।

देगःया पूर्व, उत्तर व दक्षिण स्वखेरं सतः दु । पश्चिमय् दुहांवय्गु लुखा व जवंखवं बार तयातःगु दु । सतःया च्वय्या भागय् जवंखवं चक्कंगु कःसि दय्कातःगु दु । सतःया छगू कोथा द्यःपाःलाःत च्वनेत कयातःगु दु । सतःया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ल्यंदुगु थाय् द्यःथाय् पुजा यायत वइपिं च्वनेत त्वःतातःगु दु । थन च्वनेत सुकूया नं व्यवस्था दु । सतःया दुने अंगलय् ग्वाखंचात दय्कातःगु दु । उपिं ग्वाखंचाय् ल्वहंया मांकाःद्यः व मेपिं थी थी द्यःया मूर्ति स्वनातःगु दु ।

न्हापान्हापा देगःया प्यखेरं मत च्याकेत दलूचा तयातःगु खः । तर थौंकन्हय् बाहाःया फलय् प्यखेरं मत च्याकेगु व्यवस्था यानातःगु दु । मूलुखाया खवय् छगः तःग्वःगु गं खायातःगु दु । गंयां नापसं दानपत्रया बाकस तयातःगु दु । अन तयातःगु अभिलेखकथं संवत् १९४७ य् जनरल अम्वर शम्शेरं देगलय् दीपमाला तयाव्यूगु खः (वज्राचार्य, १११८ः ५) । देगःया जवंखवं निगः ततःग्वःगु ढलोटया गं खायातःगु दु । देगःया पश्चिमय् खायातःगु गंयागु अभिलेखकथं ईसं १८४९ (नेसं ९७०) स काजी कुलमान सिंह बस्नेतं उगु गं छाःगु खः (वज्राचार्य, १११८ः ५) । देगःया प्रवेशद्वारया न्ह्यःने छज्वः धातुया सिँह मूर्ति दु । थुपिं सिँह ईसं १८९७ (नेसं १०१७) य् छाःगु खः (वज्राचार्य, १११८ः ५) ।

देगलय् दुहांवनेगु लुखाय् लीयागु पाताया खापा छुनातःगु दु । उगु खापाय् लुं सियातःगु दु । थ्व कलात्मक खापा संवत् ९४१ य् यैँया छगू मानन्धर परिवारं तःगु धैगु खँ व हे लुखाय् कियातःगु सुवर्णाक्षरं प्रमाणित यानाच्वंगु दु (वज्राचार्य, १११८ः ५-६) । लुखाय् चिचीधिकःपिं महाकाल, नागकन्या, गणेश व अक्षोभ्यया मूर्ति व स्वांबुट्टात कियातःगु दु । प्रवेशद्वारया ग्वंगःकवलय् (Wall Bracket) मकर व मेपिं द्यःपिनिगु मूर्ति दु । लुखाया क्वय्यागु भागय् निखेरं छपा तुति च्वय् ल्ह्वनाः जवल्हातं खड्ग व देपाल्हातं पात्र ज्वनाः दनाच्वंम्ह योगिनीया चित्र कियातःगु दु । प्रवेशद्वारया जवंखवं लीया चन्द्र व सूर्य अंकित ध्वाँय् ब्वय्कातःगु दु । थुपिं ध्वाँय्त नेसं १०२१ दँय् महावीरसिं गडतौलां छाःगु खः धकाः च्वयातःगु दु (वज्राचार्य, १११८ः ६) ।

गर्भगृहय् दुहांवनेगु मूलुखया च्वसं तोरण तयातःगु दु । तोरणया दथुइ मांकाःद्यःया मूर्ति दु । तोरणया जवय्, खवय् मकर, नागकन्या व गरूड तयातःगु दु । तोरणयात छत्रं कुइकातःगु दु ।

देगःया पिनेपाखे प्यखेरं बँय् टायल लायातःगु दु । थ्व टायल नेसं १० ९७ दँय् रत्नकुमारी व न्यायाधीश इच्छाहर्ष वज्राचार्य तःगु धकाः अन अभिलेख तयातःगु दु ।

अथे हे देगलय् दुने गर्भगृहया अंगलय् नं टायल तिकातःगु दु । थन टायल नेसं १०९० य् तेजकुमारी क्षेत्रीनी धाम्हेस्यां तःगु खः धकाः अभिलेखय् उल्लेख जुयाच्वंगु दु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ईसं १९१३ (नेसं १०३३) य् राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरं देगःया चौधरा सतः, बहाः, फः आदि जीर्णोद्धार यानाब्यूगु खः। थ्व खँया उल्लेख सतःया पश्चिम भागय् तिकातःगु सिंगमरमरया चीधंगु अभिलेखय् यानातःगु दु (रेग्मी, २०३३: १५१)।

गर्भगृहदुने नं बँय् मार्बल लायातःगु दु धाःसा अंगलय् नं फिक्का म्हासुगु टायल तिकातःगु दु। मांकाःद्यःया मूर्तिन्ह्यःने मत च्याकेत देवात तयातःगु दु। जवपाखे न्ह्यःने भागय् द्यःपाःलाः व मेपिं भक्तजनपिं फय्तुइत सिँया पिराया द्यःने सुकू लायातःगु दु। भक्तजनपिं उगु थासय् च्वनाः ध्यान व पाठ याइ। पुजारी व द्यःपाःलाःया ज्यानापं याइम्ह वज्राचार्य परिवारया सदस्यत थन च्वनाः मुख्य पुजारीयात गुहालि यायगु व पिनें वःपिं भक्तजनपिनिगु पुजाभः कयाः द्यःयात छायह:गु ज्याय् गुहालि याइ।

५.३ तुंख्यःया मांकाःद्यःया मूर्तिया वर्णन

तुंख्यःया मांकाःद्यःया मूर्ति पुराणकथं मजूसे तन्त्रकथं दय्कातःगु खः (भट्टराइ, २०४१: ८८)। मांकाःद्यःया देगलय् गर्भगृहदुने करीब साढे ६ फीट तःधिकःम्ह मांकाःद्यःया मूर्ति स्थापना यानातःगु दु। मूर्ति पश्चिमाभिमुख जुयाच्वंगु दु। थ्व मूर्ति हाकुगु ल्वहंपाखें दय्कातःगु खः। मूर्तिइ छपाः ख्वाः व निका ल्हाः दु। देपागु ल्हातं पात्र ज्वनाः खत्वाङ्गयात घय्सुनाच्वंगु दु। खट्वाङ्ग ताहाकः जुयाः पुलिथ्यंक कुहांवयाच्वंगु दु। जवगु ल्हातं कर्तृ ज्वनातःगु दु। द्यवं थःगु मुलय् धर्मगण्डी धारण यानातःगु दु। बुद्धया शरणय् च्वनाः धर्मयात पालन यायगु संघया कर्तव्य खः धकाः बोध याकेत धर्मगण्डी धारण याकूगु खः धैगु धापू दु। Slusser (1998: 292) या अनुसन्धानकथं थुगु मूर्ति मल्लकालीन खः।

मांकाःद्यःया छ्यनय् अक्षोभ्य बुद्धया मूर्ति दुगु वहःया मुखलं पुइकातःगु दु। थुकी हे न्यागः कवंछ्यं व चन्द्रसूर्य नं तयातःगु दु। मुखलय् वहःया न्यागू किकिंपा नं छुनातःगु दु। कपालय् वहःयागु बेताची तयातःगु दु। मांकाःद्यःया सँ तिंतिंस्वानाः थस्वयाच्वंगु दु। सँय् १२ म्ह नाग तयातःगु दु। मांकाःद्यःया स्वंगः मिखा दु। मिखाया छचाःखेरं चीबालाः जुइक वहःया घेरा तयाः चाहुइकातःगु दु। थुपिं स्वंगः मिखायात त्रिकालदर्शीताया प्रतीक अर्थात् भूत, वर्तमान व भविष्यप्रति सजग जुयाच्वंगुया प्रतीककथं कयातःगु दु (Shakya, 2008: 224)। द्यःया न्हाय् जक लुं सियातःगु दु। थः यःम्ह कान्छीम्ह रानी कान्तिमती सिनाः रणबहादुर शाह वँय् थें जुयाः तरवारं मांकाःद्यःया न्हाय् ध्यनाब्यूगुलिं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लिपा धातुया न्हाय् तया: लुं सियाबिल धैगु धापू दु (सायमि, ११३२: ३८)। तिब्बती वर्णन अनुसार बंगालया शमसुद्दीनं नेपालय् आक्रमण या:बलय् मांका:द्य:या मूर्तियात नं स्यंकाब्यूगु ख: । उबलय् हे मांका:द्य:या न्हाय् नं स्यंगु ख: (Dowman, 1981: 241-242)। तर गोपालराजवंशावलीइ थ्वबारे छुं हे उल्लेख जुयाच्वंगु मदु ।

मांका:द्य:या न्हाय्पनय् तत:चा:गु नागया कुण्डल तयात:गु दु। म्हुतुइ प्यारा ल्वसुकात:गु दु। द्य:पा:ला: गुरुजु गम्भीरमान वज्राचार्यजुया धापूकथं महाकालया म्हुतुं अपशब्द पिहांवइ धका: प्यारा नका: हेय्कात:गु ख: । ग:पतय् छ्यं ल्ह्वनाच्वंम्ह नागया कण्ठी क्वखायात:गु दु । ग:पतय् वह:या श्रृंखला (माला) तुतिक्वय् खम्पातक वय्क क्वखायात:गु दु । शाश्वतवज्रं आकाशय् ब्वयाच्वंम्ह मांका:द्य:यात सिखलं चिना: क्वका:गु धैगु धारणा नं दु । उकिया हे प्रतीककथं मांका:द्य:यात सिखलं हिनात:गु ख: (पोखरेल, १९९९: २६) ।

मांका:द्य:या म्हय् नागया तिसां तियात:गु दु । न्हाय्पनय् नागया हे कुण्डल तियात:गु दु । अथे हे ग:प:, लप्पा, नाडी व तुती नागयात तिसाकथं हिनात:गु दु । द्य:या म्हय् धुँया छ्यंगुलिं हिनात:गु दु । ग:पतय् तुतिथ्यंक वय्क ता:हाकय्क वह:या १०८ ग: मनूया छ्यंमा: क्वखायात:गु दु । उपिं छ्यंमा: सिजलय् किया: थकयात:गु दु । छ्यंग्व:या न्हाय्पनय् कुण्डल तयात:गु दु । थ्व हे पाताय् विसं २०४८ (नेसं ११११) सालय् जीर्णोद्धार जूगु धका: आख: कियात:गु दु । द्य:या तुतिइ, नाडीइ, ग:पतय्, लप्पाय् नं नागया नापनापं मेमेगु तिसा नं तियात:गु दु। उपिं दक्व तिसा व ज्वँसात वह: व सिज:या दय्कात:गु ख: । तुतिया पतिंचिथाय् वाउँगु थी दुगु तिसां छाय्पियात:गु दु। द्य:या मूर्ति तग्वारा जुया: म्हधिक: बाग:चा खनेदु । मांका:द्य:या पालि त:पा जू। अथे हे प्वा: नं त:ग्व: खनेदु ।

मांका:द्य:या मूर्तिया ल्यूने न्यागू तगिंया प्रभामण्डल दय्कात:गु दु। उगू न्यागू तहमध्ये निगू तगिमय् स्वांबुट्टा कियात:गु दु। मेगु तगिमय् ५४ ग: वज्र तयात:गु दु। मेगु तगिमय् १०८ ग: मनूछ्यं तयात:गु दुसा ल्यंदनिगु छगू तगिमय् स्वांबुट्टा तयात:गु दु। थुपिं दक्व लुं सियात:गु ख: ।

द्य:या न्ह्य:ने वह:या निगू बार तयात:गु दु। मूर्तिन्ह्य:ने लुखा थें दय्कात:गु दु। थुकी च्वय् जवंखवं लुं सियात:पिं मल: तयात:गु दु। उपिं मल:त सँय् छ्म्हेस्यां छा:गु धका: द्य:पा:लाकं कनादीगु दु। अन हे च्यागू ग्व:ग्व:ला:गु अष्टमण्डल कियात:गु दु । थ्वयां नं च्वय्थ्यंक ढलोटया गं खायात:गु दु। द्य:थाय्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निगू वहःया पताः मिठाइ वज्राचार्य, दिपकहर्ष वज्राचार्य व पुष्पा वज्राचार्यपिंसं विसं २०६२ ज्येष्ठ ३ गते देछायादीगु खः ।

मांकाःद्यःथाय् आस्था तयाः इलयव्यलय् जीर्णोद्धार, मर्मत जुयाच्वंगु खँ अन तयातःगु थी थी अभिलेखपाखें सीकेफु । स्व. श्री ५ वीरेन्द्रं नं थ्व मांकाःद्यःया देगःया मर्मतसंभार याःगु खँ मांकाःद्यःथाय् दुहांवनेगु लुखाया तोरणसिबें नं च्वय् देंगलय् पिने तयातःगु अभिलेखं स्पष्ट याः । थुकी न्ह्यथनातःकथं विसं २०४३ (नेसं ११०६) सालय् जीर्णोद्धार सम्पन्न जूगु खः ।

द्यःथाय् दुहांवनेगु बाहालय् दकलय् न्ह्यःने ध्याक्वय् जवंखवं निम्ह ततःधिकःपिं ल्वहंया सिंह तयातःगु दु । शायद थ्व सिंह मांकाःद्यःथाय् दुहांवनेथाय् ढलोटया सिंह तःगुलिं थ्वयात कुनय् अलग्ग तयातःगु जुइमाः ।

५.४ वेतालया म्हसीका

मांकाःद्यः थस्सःपायाच्वंम्ह वेतालयात न्हुयाः दनाच्वंगु दु । मांकाःद्यवं न्हुयाच्वंम्ह वेतालया मूर्ति ५ फीट ताःहाकः जू । वयात छ्यं मदुम्ह धकाः विश्वास यानातःगु दु । थ्वयात मनूया रूप वय्क तयातःगु दु । थ्व म्हासुगु वर्णयाम्ह खः । कपालय् म्हासुगु सिन्हः तिनातःगु दइ । वेतालयात 'केतु' धयातःगु दुसा मांकाःद्यःयात 'राहु' धयातःगु दु । केतुयात पाली जक अन्याइ । वेतालया म्हय् आसन यानाः पश्चिमपाखे स्वयाः मांकाःद्यः ललितासनय् दनाच्वंगु दु ।

मांकाःद्यःया जवय् पूर्णकलश नं तयातःगु दु । चिचीग्वःगु आपालं गः नं तयातःगु दु । द्यःथाय् दुनेया अंगलय् मनकामना, दक्षिणकाली, गणेश आदिया मूर्ति नं तयातःगु दु ।

५.५ मांकाःद्यः व पञ्चकुमारीया स्वापू

मांकाःद्यःया देगः पिने लँय् पञ्चकुमारी पीठ स्थापना यानातःगु दु । द्यःया खवय् तःमागु वंगलः सिमा दु । पञ्चकुमारीया ल्यूने निगः वज्रधातु चैत्य दु । अनं ल्यूने लक्ष्मीनारायणया मूर्ति दु । उगु थासय् निगः लिच्छविकालीन चैत्य नं दु । थुपिं लिच्छविकालीन चैत्यं उगु थाय्या प्राचीनता प्रमाणित यानाच्वंगु दु । अन हे विश्वनाथया शिवलिङ्ग व उमामहेश्वरया मूर्ति नं स्थापना यानातःगु दु । अनं उखे सैनिक अस्पतालया पःखाः दु । थ्व पःखालय् स्वप्वाः बालाप्वाः तयातःगु दु । उगु थासय् न्हापा 'मणिकर्णिका पुखू' दुगु खः, थौंकन्हय् उगु पुखू मदय्धुंकल (वज्राचार्य, १११८ः १०) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पञ्चकुमारी स्थापना याय्मा:गु बारे छगू किंवदन्ती दु । तुंख्य:या मांका:द्यः न्ह्याबलें तुंख्यलय् च्वंम्ह डोयमाजु अष्टमातृकायात नापला:वइगु जुयाच्वन । थ्व खँ सियाः मांका:द्यःयात कान्तिपुर रक्षा याय्या निर्तिं थन हे स्थापना या:सा देसय् हित जुइगु ताय्काः तान्त्रिक शाश्वतवज्र तारण तयाः ज्वनेत्यंबलय् महांकाल भैरव तस्सकं तंचाल । थ्व क्रोध शान्त याय्त महादेव स्थापना यात । अथे नं तं क्वमला:गुलिं चैत्य स्थापना यात । अय्नं क्रोध शान्त मजूसेंलि 'पञ्चकुमारी' स्थापना यात । पञ्चकुमारी स्थापना यासेंलि मांका:द्यः शान्त जुल (साय्मि, ११३२: ३८) ।

मांका:द्यःया शक्ति देग:न्ह्य:नेया कुमारी पीठ खः । मांका:द्यःयात बलि बीमज्यू । सुं नं भक्तजनपिंसं बलि बी धकाः खा, हँय्, दुगुचा ज्वनाव:सा पञ्चकुमारीद्य:थाय् बलि बीकेछ्वइ । थ्व देवीयात स्थानीय भासं 'हिफ:द्य:' धाइ ।

मांका:द्यःया देगःया उत्तरपाखे छगू इलय् लिच्छविकालीन हिति नं दुगु खः । लिपा तिंख्यः विस्तार या:बलय् उगु हिति नं ल्हानाछ्वल । उगु हिती अंशुवर्माया नां उल्लेख दुगु संवत् ४५ (ईसं ६२१) या अभिलेख नं दु । तर उकी मांका:द्यःया बारे छुं उल्लेख यानात:गु मदु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय ६

तुंख्य:या मांका:द्य:थाय् जुइगु थी थी पुजा व गुथि-व्यवस्था

नेपालय् प्राचीनकालनिसें हे जुजु व प्रजापिंसं देवदेवीपिं स्थापना यानाः नित्यपुजा याय्‌गु परम्परा तयावंगु खनेदु । द्य:या गुथि, पुजा लिपातकं न्ह्याय्‌मा धैगु मनंतुनाः जग्गा तयाः स्थायी आयस्ताया बन्दोबस्त यानावंगु दइ । हरेक द्य:पिनि देगलय् थी थीकथंया पुजात गुगुं न्हिंन्हिं, गुगुं लच्छिइ छकः, गुगुं दँय् छकः याय्‌गु जुयाच्वनी । थी थी इलय् याइगु पुजाया विधान फरकफरक जुयाच्वनी । छम्ह हे द्य:यात थी थी धर्मावम्बीपिंसं थी थीकथं पुजा यानाच्वंगु दइ । अथे हे तुंख्य:या महाकालयात नं थी थी भक्तजनपिंसं थी थी आस्था तयाः पुज्यानाः वयाच्वंगु दु । हिन्दू धर्मावलम्वीपिंसं मांका:द्य:यात शनिभैरवया रूपय् पुज्यानाच्वंगु दु । इमिसं ग्रहदशा शान्त याय्‌त हाकु कापः, हाकु मुस्या, पेडा छायाः पुज्याइ । गुलिसिनं पञ्चामृत व फलफूल छायाः साबिक विधिकथं पुज्याइ । बौद्ध धर्मावलम्बीपिंसं बौद्धधर्मया रक्षकया रूपय् तान्त्रिक विधिकथं अय्‌लाः, थ्वँ, हाकुमुस्या, लाभा, पालु, समय्‌बजि आदि तयाः पुज्याइ । मांका:द्य:यात पुजा याय्‌बलय् हाकुमुस्या मदय्‌कं मगाः । तिब्बतीतय्‌सं नं इमिगु थासं व:म्ह द्य: धकाः खादा छायाः भक्तिपूर्वक पुजा याइ ।

मांका:द्य:थाय् जुइगु पुजात थुकथं दु -

६.१ न्हिंन्हिं याय्‌माःगु पुजा

६.१.१ ख्यचाय्‌केगु

सुथन्हापां ३-४ ताःइलय् द्य:यात दकलय् न्हापां ख्यचाय्‌केगु याइ । ख्यचाय्‌केगु धइगु द्य:यात स्नान याकेगु खः । ज्वलान्हाय्‌कं तयाः *हेतुमंगलम्* धकाः द्य:पाःलाः वज्राचार्य गुरुजुं पुजा याइ । थ्व पुजा याय्‌धुंकाःतिनि द्य:थाय् देके व:पिं भक्तजनपिंत दुकाइ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

६.१.२ नित्यपुजा

नित्यपुजा थ्व हे इलय् यायमा: धैगु ई क्व:छिनात:गु मदु। अनकुल परिस्थिति स्वया: भक्तजनपिं वइगु म्हो जूगु इलय् नित्यपुजा याइ। न्हापा सवलबाहा:या वज्राचार्यपिं वया: पुजा याइगु ख:। अथे जूबलय् नितिपुजा याइम्ह छम्ह, द्य:पा: च्वनीम्ह मेम्ह जूगुलिं थाकुया: थौंकन्हय् द्य:पा:ला: च्वनीम्हेसिनं हे नितिपुजाया व्यवस्था याइ, पुजा नं वं हे याइ। नित्यपुजा याइबलय् द्य:थाय् सुं दुकाइमखु। गुरुमण्डलया विधान अनुसार छघौ/निघौ पुजा याइ। थुगु इलय् द्य:यात समा: याकी। द्य:यात सिन्ह: तिकी। पालि व ख्वालय् नं समा: याइ। थ्व पुजा याइबलय् ख्यँय्, न्या तया: पात्रय् सगं बीमा:। पुजा सिधय्वं न्हिच्छितक मनूतय्त दर्शन याकेबी।

६.१.३ जप, पाठ याकेगु

ग्रहदशा शान्तिया लागि मनूतय्सं जप व पाठ याकेगु यानावयाच्वंगु दु। गुलिसिनं जप जक याकी, गुलिसिनं पाठ जक याकी। गुलिसिनं जप व पाठ नितां याकी। खासयाना: बुदिँखुन्हु लाका: उकथं जपपाठ याकीपिं आपा: दु। थ्व बाहेक ग्रहदशा मभिंपिनि न्ह्यागगु इलय् नं याक:वइपिं दु। द्य:पा:ला: गुरुजुं थ:त ला:गु इलय् इमिगु नामय् पाठ व जप यानाबीगु याइ। उकथं याकलकि ग्रहदशा शान्त जुयावनी धैगु जनविश्वास दु।

६.१.४ पुँइँ हाय्केगु

भक्तजनपिंसं गुम्हेस्यां पुजाभ:, गुम्हेस्यां कल: तया: पुजा या:वइ। थ्व हे भ्वलय् पुँइँ हा:वइगु चलन नं दु। ल्हा:, तुति, म्ह स्यातधा:सा मांका:द्य:थाय् वया: पुँइँ हा:वइगु चलन दु। वास्तवय् मांका:द्य:या ल्हा:, तुति, म्हय् नाग दुगुलिं व हे नागयात पुँइँ हा:वइगु ख:, मांका:द्य:यात पुँइँ हाइगु मखु। पुँइँ हा:वइपिंसं सादुरु, कुसालप्ते नं ज्वनावइ। पुँइँ ज्वनावइपिं पिनेनिसें न्वंमवा:से वइ। पा:ला:यात पुजाभ: बी। मनूयात गुगु थासय् स्या:गु ख: मांका:द्य:या म्हय् च्वंम्ह व हे थाय्या नागयात पुँइँ हाइ।

मांका:द्य:यात ख्यचाय्केगु यासांनिसें बहनी मत बीगु ज्या सिमध:तले द्य:थाय् दर्शन याय्त छुट बियात:गु दु।

६.१.५ पात्र थनेगु

थ:गु इच्छा पूवंकेत, भाकल पूरा याय्त मनूतय्सं थी थी पुजा याइ। उज्व:गु हे पुजाविधिमध्ये छगू 'पात्र थनेगु' नं ख:। थुकियात 'ख्वला थनेगु' नं धाइ। सनिल जुलकि पात्र थनेगु ज्या शुरु जुइ। द्य:या पात्रय् गुलिस्यां समय्, गुलिस्यां

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

अय्लाः थनी । गुलिस्यां ह्याउँथ्वँ, गुलिस्यां धली हलू, चि, चिकं तयाः दय्कातःगु खाय्, समय्, अय्लाः, तयाः न्यागः थनीपिं नं दु । पात्र थनीबलय् सगं ख्येँय्, न्या, वः तयाः समय्ज्वलं तयाः पुज्याइ । समय्ज्वलनय् मुस्या, पालु, छ्वय्ला, भुति मदय्कं मगाः । मेगु थःगु इच्छाकथं वाउँचा, काउली, मरि, फलफूल नं छाइ । खास यानाः द्यःयात पेडा मदय्कं मगाः । थुकथं बहनी थःम्हं भाकल यानागु वा कामना याःगु ज्या पूवनेमा धकाः पात्र थनेगु याइ । मांकाःद्यःथाय् छुं नं कथंया बलि चलेमजू । हिन्दूतय्सं मांकाःद्यःयात शनिदेवता (शनिभैरव) या रूपय् ग्रहदशा शान्त याय्त हाकुकापः, हाकुमुस्या, माय्, पेडा आदि वस्तु छाय्हइ । द्यःपाःलाः गुरुजु वा सुं ब्रम्हूपाखें शनिपाठ वा वटुक भैरवया श्लोक पाठ याकेगु याइ । देगःपिने च्वनाच्वंपिं गरीबतय्त भोजन व दान नं बीगु याइ ।

मांकाःद्यःया पालीजक पुजा याइ । सगं बीबलय् नं देपाल्हातं ज्वनाच्वंगु पात्रय् जक सगं छाय्गु याइ । पात्रय् भय्बीक अय्लाः छाय्माः । मांकाःःद्यया म्हुतुइ न्त्याबलें पेडा ल्वसुइकातइ । मांकाःद्यःया तं बांमलाःगुलिं अपशब्द न्वंवाइम्ह जुयाः उकथं पेडा ल्वसुइकाः म्हुतुप्वाः तिकातःगु खः धैगु धापू दु ।[1] थुकथं पात्र थनेगु ज्या हिन्दू व बौद्ध निखलकं नं थःपिनि इच्छा पूवंकेत यानावयाच्वंगु दु । पात्र थनेगु ज्या बहनी जक याइग जुयाः थ्व पुजायात 'चापुजा' नं धाः । आरती मयाःतले थुज्वःगु पुजा जुइ । थ्व ज्या क्वचाय्वं द्यःयात आरती बीगु याइ ।

६.१.६ आरती बीगु

बहनी १०-११ ताःइलय् द्यःयात मत बियाः आरती बीगु धकाः पुजा याइ । थबलय् द्यःयात मत बी, धुं च्याकी, जप याइ । थुलि याय्धुंकाः द्यःयात थ्यनेगु (शयन) याकी । थ्व पुजा सिधलकि सुं दुकाइमखु ।

थथे सुथंनिसें बहनीतक मांकाःद्यःयाथाय् न्हिच्छि हे पुजा जुयाच्वनी ।

६.२ लय् छकः याइगु पुजा

६.२.१ पर्व पुजा (चापुजा)

थन 'पर्व' धाय्बलय् नखःचखःकथं कयातःगु मखु । विशेष पर्वबलय् पुजा याय्गु मजूसे छगूकथंया पुजायात प्रवपजा धयातःगु खनेदु । प्रत्येक महिनाया कृष्णपक्षया द्वितीया तिथिखुन्हु पर्वपुजा याय्माः । थुबलय् लयसिवाज्वलं तयाः

---

1 पुजारी गम्भीरमान वज्राचार्यनाप न्यनेकनेया लिधंसाय् (विसं २०६९ जेठ ४) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पुजा याइ। लय्सिवा ज्वलंपुजाया अर्थ लय्लय्पतिकं सेवा याना: पुजा याय्गु ख:। लय्सिवाज्वलं धाय्बलय् स्या:वजि, मुस्यापालु, थापिं, थ्वँ, अय्ला:, सुकुन्दा, देछापा:, खाय्कोरी, धौपति व मेमेगु पुजाज्वलं धका: थुइकी (वज्राचार्य, ११०० : १५)। थ्व लय्सिवा ज्वलंपुजा थापके पुजामध्ये न्हापांगु पुजा ख: (वज्राचार्य, ११००: २)। मांका:द्य:थाय् लय्सिवाज्वलं पुजा याना: पर्वपुजा याइ। थ्व पुजा नं बहनी हे याइ। उकिं थुकियात 'चापुजा' नं धाय्गु या:। थ्व पुजा याइबलय् पात्र थनीपिं दुहांवनेमज्यू। यदि पुजा जुयाच्वंबलय् पात्र थनीपिं वलधा:सा लुखाय् जक तया: पात्र थनीपिनिगु पुजा याइ। पर्वपुजा याइबलय् द्य:पा:ला:त जक च्वना: पुजा याइ। थ्व पुजा द्य:या पा:ला:व्व हस्तान्तरण याय्त लच्छिइ छक: न्याय्कीगु ख:। थ्वयां कन्हय्खुन्हु तृतीयानिसें न्हूम्ह पा:ला:या पा: जुइ। थुकथं लच्छिया छक: पर्वपुजा याइगु ख:।

६.३ बुसाधं पुजा

बुसाधंया मूलरूप संस्कृतया 'वर्षवर्द्धन' ख:। सुं नं द्य: स्थापना जूगु न्हिया लुमन्तिकथं दच्छिइ छक: व हे दिनखुन्हु बुसाधं याय्गु याइ। थ्व हे कथं तुंख्य:या मांका:द्य: स्थापना जूगु न्हि धका: गुरूपुन्हि धुंका:या तृतीया (दिल्लागा तृतीया) खुन्हु दच्छिया छक: बुसाधं न्याय्की। थ्व पुजा सहस्राहुति[2], मांसाहुति[3] होम याना: पुजा याइगु ख:। द्य:थाय् दुने नं होम याइ। थ्व गुह्य (अभ्यन्तर) पुजा जूगुलिं पुजा जुयाच्वनीबलय् सुयातं दुकाइमखु, सुयातं क्यनी नं मखु। मूलुखा तिना: दुने हे अभ्यन्तर पुजा याइ। थुबलय् हे मांका:द्य:यात 'हाडमाला' तीकेगु याइ। थुबलय् भक्तजनपिंत दर्शनया लागि द्य:या मूलुखाया न्ह्य:ने मांका:द्य:या पालि छज्व: तयातइ। थ्व पुजा चान्हय् बाचा ईतक नं जुयाच्वनी। थुखुन्हु मांका:द्य:या न्ह्य:ने च्वंम्ह पञ्चकुमारीथाय् बलि नं बीमा:।

६.४ मांका:द्य:यात क्वँय्मा: क्वखाय्केगु पर्व

मांका:द्य:यात दच्छिया निक: क्वँय्मा:/हाडमा: तीकेगु परम्परा दु। थ्व हाडमा: धैगु क्वँय्या मा: मजूसे क्वँय् कुचाकुचा तया: हनात:गु जामा थेंजा:गु लं ख:। मांका:द्य:या बुसाधं याइगु दिन दिल्लागा ३ खुन्हु बाहेक पाहाँचःन्हेखुन्हु छक:

---

2 स्वीनिता विव: दुया: याइगु होम।
3 ला दुया: याइगु होम।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy. Kathmandu Collection

....बाडा[४]या अपुताली लाना: सरकारं पजनी याना: राजगुथि या:गुयात अथे मयाकूसे मुसलयत्सं हे नयद्यमा: धइगु कुलबीर मुसलया सस:केहँ धनमाया मुसलं त:गु भ्वँतय् नं प्रमाङ्गी जूगु दु ।

थी थी मनूतय्सं दावी या:गु भ्वलय् क्वय् न्ह्यथनात:कथंया मितिइ सदर जूगु खनेदु ।

(१) १९६१ साल आषाढ २१ गते २ खुन्हु

(२) १९६१ साल माघ २२ गते ६ खुन्हु

(३) १९६५ साल चैत्र २५ गते ३ खुन्हु

थ्व हे भ्वलय् कुलवीर मुसलयात ज्वना: लगत पेश याय्त ज्वंवलय् ५ म्हसिनं पेश या:गु लगतकथं विसं १९८९ साल फागुन १३ गते रोज ६ कथं महाकाल भैरव गुथियागु जंक मखुसे मेमेगु गुथि नापं याना १० गू गुथि दु धइगु खनेदु ।

अथे हे दावी याय्गु भ्वलय् हेरालाल ग्यानवीर मुसु, हर्षमान महारां १८५९ सालया लालमोहरकथं स्वयम्भुइ पुलं खुयेगु गुथि उमिसं नयावयाच्वनागु धका: निवेदन त:गु खनेदु । थ्व खँ वसेंलि स्वयम्भुइ मुसलतय् गुथि मखु धइगु क्वछ्यूगु दु । उकिं पुलु खुयेगु गुथि ज्यापुतय्सं न्ह्याकावयाच्वंगु खने दुगुलिं थ्वयात विस्कं लगत तय्गु धका क्वछिनात:गु दु । च्वय् न्ह्यथनात:गु बुँ (जग्गा) मध्ये ११ रोपनी बुँ लुयामव:गु खँ नं दु । तनाच्वंगु बुँया सुचं येँया गणेद्य:, इन्द्रचोक व अड्डाया लुखानापं तिकूगु खँ दु । सुचुकात:पिंसं जाहेर या:व:सा उमिगु हे नामय् तिरो पुलेगु याना: दर्ता यानाबीगु धइगु च्वयात:गु दु । अथे सुचं ब्यूसां सुनां नं जाहेर या:मवंगु धका: न्ह्यथनात:गु दु । दकलय् लिपा फुक्क गुथियात दरवन्दी दय्का: खर्च बीत विसं १९९०-११-९-३ य् छाप तया सदर जूगु खँ दु । थुके *खरिदार दीर्घमान जोशी यतखा त .... बहादुर श्रेष्ठ*[५]कथं तपसिल धका: च्वयात:गु दु ।

द्य:यागु सरसामान तेबहालय् मांका:द्य:यागु आगंछेँय् तय्गु यानावयाच्वंगु दु । उगु आगंछेँ मांका:द्य: दुथासं दक्षिण-पश्चिमपाखे ६ मिनेट न्ह्यासिवनकि थ्यनी । आगंछेँया न्ह्य:नेसं अक्षोभ्य बुद्धया चैत्य व देग: नं स्थापना यानात:गु दु । उगु थाय् न्हापा बाहा: ख: धाइ । उगु थाय् सवलवाहानाप स्वापू दुगु बाहा: धका: अनुमान यानात:गु दु । मांका:द्य:या बुसाधं व पाहांच:न्हेखुन्हु आगंछेँय्

---

4 भ्वँतय् च्वयात:गु आख: सीमदु ।

5 थन नं आख: च्वयात:गु सीमदु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तयातइगु पुजाज्वलं हयाः पुज्याय्गु यानातःगु दु । द्यःया गं, मुखः, पात्र, पालि अन हे तयातइगु खः । आगंछेँय् तयातइगु सामान हय्त विधिपूर्वक पुजा यानाः जक हइ । पुजा क्वचाय्धुंकाः हाकनं फुक्क गुथियारपिं वनाः आगंछेँय् हे तय्यंकी । थुपिं पुजाया लागि गुठी संस्थानं न्यूनतम आर्थिक गुहालि बियातःगु दु ।

थुकथं मांकाःद्यःथाय् नित्यपुजा, पर्वपुजा, बुसाधं व मेमेगु पुजाआजात न्ह्यानावयाच्वंगु दु ।

६.५ मांकाःद्यः व वेतालयात पुजा यायूत माःगु सामान

मांकाःद्यः व वेतालया पुजा याय्त माःगु हलंज्वलंत आपालं ज्वःलाःसां छुंछुं फरक नं दु । मांकाःद्यःयात 'राहु' व वेतालयात 'केतु' धकाः अलग-अलग हे पुजाभः दय्काः पुजा याय्माः । मांकाःद्यःयात हाकुमुस्या तयाः पुजा याइसा वेतालयात क्वलः तयाः पुजा याइ । छाय्कि केतुयात यःगु बीबः क्वलः खः । मांकाःद्यः मदुथाय् मांकाःद्यः भाःपियाः पुजा याय्माल कि प्रतीकात्मकरूपं हाकुमुस्या तयाः पुज्याइ । हाकुमुस्या तयाः पुज्यातकि मांकाःद्यःयात पुज्याःगु धकाः सीकेफु । अथे हे मांकाःद्यःयात वस्त्रया रूपय् हाकुगु कापः छाइसा केतुयात म्हासुगु कापः छाइ । अथे हे नँयागु ख्वला, चिकं व खड्ग नं छाइ । तर थौंकन्हय् खड्गया पलेसा चक्कु छाय्गु चलन वःगु दु । खड्ग धैगु शक्तिया प्रतीक खः । मांकाःद्यःयात लय्ताय्केत अय्लाः नं छाय्गु याइ ।

रत्नकाजी वज्राचार्य (११००: १३२) थःगु सफुती 'महाकालया भुक्तिमुक्ति' धकाः मांकाःद्यःयात पुज्याय्त माःगु हलंज्वलंत बियातःगु दु -

धुप गुंगू ॥ सिन्ह - अगुर वस्त्र हाकुकाप ॥ स्वां वचूआभर्तिस्वां ॥ बृहि म्वा (हाकु मुस्या) ग्वःगु माय् ॥ मधि -सूमधि भुजा हाकुजा ॥ थ्व - कताथ्वँ ॥ सिसाबुसा मधुको सिमा भुक्ति - हीलाँ खेँ न्या कचिला मोस - लवं ग्वा ग्वय् ॥

६.६ मांकाःद्यःथाय् पाःलाःया व्यवस्था

द्यःया पुजाआजा, हेरविचार व सुरक्षाया लागि देगलय् द्यःपाःलाःया व्यवस्था यानातःगु दइ । व हे कथं तुंख्यःया महाकालयाथाय् नं द्यःपाःलाःया व्यवस्था यानातःगु दु । थन मन्त्रसिद्धि महाविहार, सबलबाहाःया वज्राचार्यपिं द्यःपाःलाः जुयाः ज्या यानावयाच्वंगु दु । थुकथं सबलबाहाःयायापिं वज्राचार्यपिं द्यःपाःलाः जुइगु प्रचलन शाश्वतवज्रया पालंनिसें न्ह्यानावयाच्वंगु खः धयातःगु दु । द्यःपाःलाः च्वनेगु ज्या व्यवस्थित याय्त निगू कवः दय्कातःगु दु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(क) दुगंबही कव:

(ख) सबलबाहा: कव:

सबलबाहा: कवलय् नं निखल: दु - मांका:द्य: खल: व भद्रकाली खल: । मांका:द्य: खलकं मांका:द्य:थाय् जक स्वय्‌गु भाला बियात:गु दु । थुकथं मांका:द्य:थाय् द्य:पा:ला: च्वनीपिं मुक्कं १२ खल: दु। थुपिं लच्छितक पालंपा: द्य:पा: च्वनेगु व्यवस्था यानात:गु दु। अंशवण्डा अनुसार गुम्हेस्या दच्छिया प्यक: तक नं पा: वइसा गुम्हेस्या दच्छिया छक: जक नं वय्‌फु । मांका:द्य:थाय् जक थुपिं पा:ला:तय्‌सं स्वइसा अन हे च्वंपिं मेपिं द्य:पिंथाय् पा: च्वनेत सबलबाहा:या हे मेगु खल:यात जिम्मा बियात:गु दु । मांका:द्य:थाय् थहांवनेथाय् च्वंपिं सरस्वतीद्य: व नारांद्य:थाय् सबलबाहा:या हे मेगु खल: पा: च्वनेगु व्यवस्था दु । मांका:द्य:थाय् द्य:पा: सिधय् छन्हुन्ह्य: कृष्णपक्षया तृतीयाखुन्हु पर्वपुजा व लयसिवा पुजा याना: मेम्हेसित पा: ल:ल्हाय्‌गु ज्या जुइ । द्वितीयाखुन्हु पर्वपुजा याना: तृतीयानिसें मेम्हेसिगु पा:वइ । थुकथं द्य:पा:ला:या व्यवस्था याना: मांका:द्य:थाय् पुजाआजा यानावयाच्वंगु दु ।

६.६.१ द्य:पा:ला:या ज्या, अधिकार व नियम

मांका:द्य: पा: काइगु कवलय् मिजंपिंसं जक द्य:यात नित्यपुजा व मेमेगु पुजा विधिविधानकथं पुजा याय्‌गु परम्परा दु । द्य:याथाय् दर्शन या:वइपिनिगु पुजा द्य:पा:ला: परिवारया मिसापिंसं नं पुजाआजा यानाबीगु याइ ।

द्य:पा:ला:या ज्या द्य:या सुरक्षा याय्‌गु, देग: परिसरय् सफासुग्घर याकेगु, द्य:याथाय् दर्शन या:व:पिनिगु पुजापाठ यानाबीगु व उमिगु चाहनाकथं जपपाठ यानाबीगु ख: । थ्व बाहेक नित्यपुजा, पर्वपुजा, बुसाधं, पाहांच:न्हेबलय् हाडमा: तीका: दुने गुह्यपुजा याय्‌गु नं द्य:पा:ला:या ज्या ख: । मांकाद्य: पा: का:म्हेसित हे द्य:या हेरविचार याय्‌गु जिम्मेवारी बियात:गु दु। अथे हे सरस्वती व नारायणद्य:पिंथाय् सबलबाहा:या हे मेगु खल:या मनूत पा: च्वनीगु व्यवस्था दु ।

द्य:थाय् छाय्‌हइगु जिन्सी, नगद फुक्क हे द्य:पा:लाकं हे काय्‌गु याइ । द्य:थाय् भीडभाड जुइगु इलय् द्य:पा:लाकं मेमेपिं मनूत नं तय्‌गु अधिकार बियात:गु दु । तर थुमिगु व्यवस्था धा:सा द्य:पा:लाकं हे याइ । नेपाल सरकार, गुठी संस्थानपाखें द्य:पा:ला:तय्‌त छुं भचा खर्चया व्यवस्था यानात:गु दु ।

मांका:द्य:थाय् द्य:पा: च्वनेत छुं नीतिनियम च्वयात:गु मदु । सुथय् दना: ख्वा: सिला: द्य:यात ख्यचाय्‌केगु याइ । न्हिनय् नं भक्तजनपिं म्हो जूगु इलय् नित्यपुजा याइ । द्य:यात न्हिच्छिचच्छि हे बांलाक स्वय्‌मा:गु नियमकथं इमि छेँज:पिं नं गुहालिमिकथं तय्‌गु या: ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

६.७ गुथि संस्थानया गुहालि

शास्वतवज्रं थःगु तान्त्रिक शक्तिं मांकाःद्यःयात नेपालय् नं च्वने धैगु वचं कयाः थुगु देगः स्वनातःगु खः। शास्वतवज्रया पालंनिसें हे नित्य पुजाआजा लगायतया जिम्मेवारी सबलबाहाया वज्राचार्यपिंसं कयावयाच्वंगु जुल। अथे खःसां नं पुजाआजाया लागि आर्थिक व्यवस्था याय्त थाकुयावंगुलिं सबलबाहाःया पाःलाःमध्ये छम्ह चिनियाकाजी वज्राचार्यं आर्थिक गुहालिया लागि तत्कालीन सरकारयात निवेदन तःगु खः। तःकःमछि निवेदन तःगुया आधारं विसं १९९० साल वैशाख १ गतेनिसें नित्यपुजा, आरती, पर्वपुजा, बुसाधं, हाडमाः क्वखाय् केगु पर्वपुजा याय्त सरकारया गुथि लगत जाँच अड्डापाखें खर्चया व्यवस्था जूगु खँ गुथि संस्थानय् दुगु लिखतपाखें सीकेफु। उगु लिखतय् न्ह्यथनातःकथं मांकाःद्यःया पर्वपुजाया लागि दच्छिया छकः रु. १०३। ७९, नित्यपुजा नापनापं सुथय् व बहनी आरती याय्त रु ३६५ यानाः मुक्कं रु. ४६८। ७९ (चारसय अठसाठ्ठी रूपैयाँ उनासि पैसा) बीगु धकाः क्वःछिनातःगु दु।[६] अथे हे बुसाधं व पाहांचःन्हेखुन्हु नरमुण्डमाला (मनूया छ्यंमाः) क्वखाय्कीबलय् पुजाया लागि गुथि संस्थानं आर्थिक गुहालि यानावयाच्वंगु दु। अथे हे द्यःया सामान तय्गु थाय् आगंछेँय् पुजा याय्गु लागि नं आर्थिक स्रोतया व्यवस्था जुयाच्वंगु खनेदु। नापनापं १९९० सालया उगु निर्णयकथं द्यःपाःलाः पुजारीया लागि दँय् रु. ४८ तलबया व्यवस्था जूगु खनेदु।[७]

थौंकन्हय् मांकाःद्यःथाय् पुजाआजा, पुजारी खर्च सकतांया लागि गुथि संस्थानं दँय् मुक्कं रु. ८,२७२ तका (च्याद्वः व निसः व न्हय्नितका) बीगु व्यवस्था यानातःगु दु। थ्व बाहेक दच्छिया छकः हैंय्ख्यँय् ५ गाः व वहःया चीधंगु दृष्टि ७ ज्वः नं बीगु व्यवस्था यानाच्वंगु दु।

थथे सरकारपाखें गुथि संस्थान मार्फत् उगु राणाकालनिसें हे गुहालि यानावयाच्वंगु खनेदु। तर थौंकन्हय्या बजाःभाःकथं स्वय्बलय् थ्व आर्थिक गुहालि अतिकं अपर्याप्त जूगु द्यःपाःलाःपिनि गुनासो दु।

---

6 श्री भद्रकाली पचली भैरवको नित्यपुजा र पर्वपुजा समेतको आम्दानी षर्चको लगत - ४४ नं., पेज १६-१७)।

7 गुथि संस्थानया गुहालिया लगतया पूर्णपाठया लागि परिशिष्ट स्वयादिसँ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय ७
तुंख्य:या महाकालप्रति श्रद्धाभाव

७.१ तुंख्य:या मांका:द्य:प्रति भक्तजनपिनि विश्वास

नेपा:या छगू महत्वपूर्ण विशेषता धैगु हे धार्मिक सहिष्णुता ख: । उकिं थन छम्ह हे द्य:यात थी थी धर्मावलम्वीपिंसं थी थी नामं पुजाआजा यानावयाच्वंगु दु । थुकथं हे तुंख्य:या महाकाद्य:यात नं हिन्दू व बौद्ध निखलकं हनावयाच्वंगु दु ।

तुंख्य:या मांका:द्य:थाय् मनूत थ:म्हं तातुनागु पूवंकेत, छुं दशां कयाच्वंगु दुसा उगु दशा फाय्काछ्वय्त पुजा याय्गु याइ । हिन्दू व बौद्ध सम्प्रदायया नेवा:त व नेवा: मखुपिं तामाङ्ग, लिम्बु व मेमेपिं विदेशीत नं उतिकं हे श्रद्धाभाव तया: द्य:थाय् वनेगु या: । तिब्वतीतय्सं इमिगु थासं व:म्ह द्य: धका: श्रद्धापूर्वक खादा व पात्रय् जाय्क अय्ला: तया: छाइ । थ:म्हं याय्त्यनागु ज्या सुथांलाय्मा धका: पुजा याइ, जप पाठ याकी । थौंकन्हय् विदेश वनेत भिसा लगेजुइमा धका: कामना याना: वनीपिं नं यक्व हे दु । उकिं थ्व द्य:थाय् ज्याथ:जिथि, मचा, ल्याय्म्ह न्ह्याम्हेस्यां नं पुजा याय्गु याइ । द्य:थाय् स्वदेशी, विदेशी, जातपातया छुं हे भेदभाव मत:से दुहांवया: द्य:यात थ:म्हं हे थिया: दर्शन याय्ज्यू । मेमेथाय् द्य:थाय् पिनें जक दर्शन याकेबी । तर थन अजा:गु छुं हे बन्देज मदु, फुकसित समानरूपं दर्शन याकेबी ।

तुंख्य:या मांका:द्य:यात हिन्दू धर्मावलम्वीपिंसं शनिद्य: व राहुया रूपय् हनावना तया: पुजा यानावयाच्वंगु दु । शनिदेवताकथं महाकालयात पुजा याइबलय् हाकुकाप:, हाकुमुस्या, माय्, पेडा आदि तया: छाय्गु याइ । शनिया दशा चीकाबीम्ह शनिवार अहोरात्र महाकालया मूर्तिइ प्रवेश जुयाच्वंगुलिं महाकालयात शनिदेव धा:गु धैगु नं न्यनेदु । शनिद्य: धैम्ह सूर्यया काय् धाइ ।

शनिश्चर स्तोत्रय् शनिदेवता गुज्व:म्ह जुइ धैगुबारे बयान यानात:गु दु । शनि देवताया मूर्ति स्वय्बलय् छग: छ्यं, प्यका ल्हा: दुम्ह, गिद्ध/क्व: गया: धनुषय् न्हुयाच्वंगु दइ । प्यका ल्हा:मध्ये जवपाखेया ल्हातिं त्रिशूल ज्वना: अभयमुद्रा धारण यानात:गु दइसा देपाल्हातिं धनुष व वाण ज्वना: वरदमुद्रा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ज्यानाच्वंगु दइ । वयागु ख्वाः वचुसे च्वनी, तेज दुगु मिखाय् वचुगु अजः थें दुम्ह, तःधिकःम्ह, मिखा तःग्वःम्ह, बुलुहुँ न्यासि वनीम्ह, प्रसन्न मुद्रायाम्ह जुइ धयातःगु दु (Liebert, 1986: 252)। शनिदेवताया प्रतिमालक्षण स्वयबलय् महाकालया छुं नं ज्वँसानाप ज्वःलाःगु खनेमदु । शनिया रूपवर्णन नं महाकालनाप ज्वःलाःगु खनेमदु ।

थ्व मांकाःद्यःयात नेपाःया हिन्दूतय्सं भैरव व शिवया रूपय् पुजा यानाच्वंगु दुसा बौद्धमार्गीतय्सं बोधिसत्व अवलोकितेश्वरया रूपय् पुजा यानावयाच्वंगु दु । नापनापं बौद्धधर्मया रक्षककथं नं पुजा यानावयाच्वंगु दु । नेपाःया शाह जुजुपिं नं मोहनीया अष्टमीखुन्हु मांकाःद्यःथाय् दर्शन याःवनीगु परम्परा दु । रणबहादुर शाहं तुंख्यःया मांकाःद्यःयात थुकथं कामना यानातःगु खनेदु -

श्री तुण्डीभैरवस्त्वं करकलितकपालःकिरीटीच दण्डी
त्वत्पादाब्जप्रसादादतिुखम् नुभुत पुरा रल्लंमल्लं ।
अद्यापित्वं महाकाल सफलयतिनिदिध्यासनापुत्रराज्य
यस्मादक्षोभ्यमूर्तिः क्षपयतु दुरितं त्वं गतिस्त्वं भतिर्भे ॥

(वज्राचार्य, २०१९: १७७)

(ल्हातय् खप्परपात्र कयातःम्ह व दण्डरूपी खत्वाङ्ग धारण यानातःम्ह हे वज्रभैरव महाकाल ! हे ईश्वर ! छःपिं अनुग्रह जुयाच्वंतले नेपालय् न्हापा जुजु जुयावंपिं श्रीप्रताप मल्ल, श्रीभूपतीन्द्र मल्लपिं थःथः मिलेमजूसे थःथः पोलापोल यानाः शत्रु थें जुयाच्वंसां थुमिसं थःखुसि राजिकथं राज्य चलेयानावन । अथे हे करुणा तयाः थौं जिमि काय् श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह जुजुयात नं मनसुवा तयाः पाप मदय्काः राजकुलय् शासन स्थिर यानाः राज्य चलेयाय्फय्मा, जिमिगु गतिमति (भलसा) छःपिं हे खः ।)

थुकथं थः काय्या निति रणबहादुर शाहं मांकाःद्यःया कामना यानातःगु खनेदु । रणबहादुर शाहं थःम्हेस्यां नं भद्रकाली, वज्रतुण्डी महाकालया जप, पाठ याःगु दु (वज्राचार्य, २०१९: ४३) ।

रणबहादुर शाहं थः काय्या भिं जुइमा धकाः कामना याःथें देय्या प्रजापिंसं नं जुजु रणबहादुर शाहयात खड्गसिद्धि फल लाय्मा धकाः भिंतुनातःगु म्ये नं दु । 'महाकाल जगत उधार' शीर्षकया स्तुति म्येय् (तुलाधर, ११०१: १२०-१२१) बौद्ध उपासक अज्ञात कविं महाकाल श्री वर्ज (वज्र)वीरया रूप, गुण वर्णन यानाः स्तुति यानातःगु दु । उपासकया दुःख मदय्काब्यु धकाः प्रार्थना याय्या नापनापं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गद्दीनसीन जुजु श्री ५ रणबहादुर शाहयात खड्गसिद्धि फल लाय्मा धका: नं कामना यानात:गु दु । महाकालया थ्व स्तुति म्येय् 'रणस अति जिक' धया: युद्धय् विजय तातुनीपिनि ओजस्वी उपास्य द्यःकथं न्ह्यथनात:गु दु । युद्ध थेंजा:गु संकट वइबलय् शक्ति व साहस संचयया निति जुजु-प्रजा जाना: महाकालया पुजा उपासना याइगु चलन दु धयागुया थ्व काव्य दसि ख: (वैद्य, ११२२: १६४) ।[1]

अथे हे मांकाःद्यःयात तान्त्रिक द्यःकथं कयात:गु दु । थी थी मन्त्र व धारणी ब्वना: उपकार जुया: महायज्ञ व उत्तम पद प्राप्त जुइकेत मांका:द्यःया आराधना यानावयाच्वंगु दु । मांका:द्यःया नांजा:गु मन्त्र छगू थ्व ख: -

ॐ महाकाल हुँ हुँ फट २ स्वाहा

थ्व मन्त्र उच्चारण जक या:सां दक्व पापं मुक्त जुइ । थ्व मन्त्रया जप न्ह्याबलें या:सां सर्वसिद्ध प्राप्त जुइ । न्याद्व:तक जपेया:सा मेपिंत वशय् तय्फइ (शाक्य, २०६६: १२) । अथे हे मांका:द्यःपाखें अष्टसिद्ध लाभया कामना याना: कृष्ण पक्षया चतुर्दशी तिथिखुन्हु महाकाल भैरवया व्रत दनी । थुकिया बारे ल्यूने उल्लेख याय्गु जुइ ।

नेपा:मिपिंसं ग्रहदशा शान्त याय्त, थ:म्हं मनंतुनागु पूवंकेत, अकाल मृत्युभय निवारणया लागि, पूमवनाच्वंगु ज्या पूवंकेत मांका:द्यःथाय् पुजा या:वइ । द्यःथाय् बहनी पात्र थनेगु धका: ख्यँय्, न्या, समय्बजि, छ्वय्ला, अय्ला:, थ्वँ तया: पुजा या:वइ । थ्व मांका:द्यःया बुसाधंबलय् व पाहांचःऱ्हेबलय् द्यःपा:ला वज्राचार्यं तान्त्रिक विधि अनुसार पुजा याइ । मांका:द्यःयात मनूतय्सं महाकाल भैरवया थें शक्ति प्राप्त जुइमा धका: नं पुज्याय्गु या: । थ:म्हं यानागु बांमला:गु ज्यापाखें मुक्त जुइत वा शारीरिक व मानसिकरूपं दु:खकष्ट तंका: मोक्ष प्राप्त याय्त महाकाल भैरवयात पुजा याइगु ख: ।

मांका:द्यवं मनूतय्सं मनय् इच्छा या:गु पूवंकाबी । मनं पुकार या:गु खँ पूवंकाब्यूगु अनुभव या:पिं नं दु । द्यःपा:ला: गुरुजु गम्भीरमान वज्राचार्यजुं थुकिया प्रत्यक्ष अनुभव यानादीगु दु । छन्हु बहनी आरती सिधय्का: द्यःथाय् जप यानाच्वंगु इलय् छम्ह मनू लुखा घाराघारा याना: खापा चाय्कि धका: हालाच्वन । द्यःपाला:यात गुहालि याकेत तयात:पिं निम्ह १२ दँति दुपिं गंसिचापिं मस्तय्सं खापा चाय्केगुला धका: न्यन । द्यःपा:लाकं चाय्काब्यु धासेंलि पिनेया खापा चाय्काबिल । व मनू अय्ला: त्वना: न्ह्य:नेलाथे हाला: तप्यंक द्यःया

---

1 थ्व काव्यया मूलपाठया लागि ल्यूने परिशिष्ट स्वयादिसँ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मूलुखाया खापा धिनाः हाल । चान्हय् १२ ताः इलय् जुइधुंकूगुलिं गुहालि कायत नं सुं दइगु मखुत । द्यःपाःलाः तीजक खापा चाय्काः पिहांवयाः खँ न्यंकेत स्वलं नं थूगु मखु । भन् लाःलाःथे हालाः सनाहल । लिपा मजिसेंलि इपिं मस्तय्सं वयात पितिनेत स्वल । तर व अय्लाःगुलुयात इकिधिकि संकेमफु । अकस्मात् छत्थुं इपिं मस्तय्के गनं व :गनं वः जुइक बल पिहांवयाः अपाय्ग्वाराम्ह मनूयात ल्हातिं ज्वनाः घ्वानाः पितिनाछ्वल । व मनू ग्यानाः इमित नमस्कार यानावन । इपिं मस्तय्के मांकाःद्यः दुब्यूवःगुलिं उकथं शक्ति पिहांवःगु खः । उकिं थ्व द्यः साक्षात खः । भीसं मनय् जक तय्माः दक्व इच्छा पूवनी धकाः कनादिल ।[2]

अथे हे गुरुमां सुवर्णप्रभा वज्राचार्यया नं रोचक अनुभव दु । छन्हु वय्कः गुरुमां द्यःथाय् च्वनाच्वंगु इलय् छम्ह सँय् वल । वया १० दँ दुम्ह काय् ५ न्हु न्त्यःनिसें तनाच्वंगु जुयाच्वन । गुरुमांनं ढाडस बिसें मांकाःद्यवं छिमि काय् लुइकाबी, धन्दा काय्म्वाः धकाः हेय्कल । व सँय्नं "जिमि काय् लुयावलकि थन हे ब्वनाहय्, उबलय् थ्व हे गां न्यय्काब्यु" धकाः गा छपु नं त्वःतावन । गुरुमांया मनय् धाःसा द्यःपाः नं फुइन, यदि मचा लुयामवःसा छु याय्गु, थ्व गा छु याय्गु, धकाः चिन्ता जुयाच्वन । छन्हु थःगु द्यःपाः सिधय्स्वयां निन्हुन्त्यः व हे सँय् मचा छम्ह ज्वनाः टुप्लुक्क थ्यंकःवल । सँय्नं अतिकं लय्तायाः "जिमि तंम्ह मचा थ्व हे खः, गां न्यय्कादिसँ" धकाः धाल । गुरुमां नं थःम्हं धयागु वचन सितिं मवन, मांकाःद्यवं वयागु इच्छा पूवंकाबिल धकाः लय्ताल । व सँय्नं द्यःप्रति आपालं भक्तिभाव प्वंकाः दक्षिणा छायाः लय्तातां वन ।[3]

लिच्छविकालनिसें हनावयाच्वंम्ह मांकाःद्यःयात थौंतक नं मनूतय्सं उत्तिकं श्रद्धापूर्वक मानेयानाच्वंगु दु । मंगलवार व शनिवार न्हिच्छि हे भक्तजनपिनिगु भीड दयाच्वनी ।

७.१ महाकालया चतुर्दशीव्रत

महाकालया चतुर्दशीव्रतया महिमाबारे गौतमबुद्धं अग्रश्रावक सारिपुत्रयात कनादीगु 'कवितावदान'या १५ गूगु अध्यायय् न्त्यथनातःगु दु (वज्राचार्य, १११८: ११) । थ्व व्रत न्त्याम्हेस्यां दंसां ज्यू । कुलपुत्र, कुलपुत्रीपिं, भिक्षु, भिक्षुनी, उपासक, उपासिका व मेमेपिं सुनां नं इच्छा यात धाःसा थ्व महाकाल व्रत दनेज्यू ।

---

2 द्यःपाःलाः गम्भीरमान वज्राचार्यनाप जूगु खँल्हावल्हाया लिधंसाय् ((विसं २०६९ जेठ ४)

3 गुरुमां सुवर्णप्रभा वज्राचार्यनाप जूगु खँल्हावल्हाया लिधंसाय् (विसं २०६९ जेठ ४)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थ्व व्रत दनधाःसा ल्वचं कयाच्वंपिनि ल्वय् लनावनी, शत्रु नाश जुइ, ग्रहदशा, योगिनीदशा, विंशोत्तरीदशा, त्रिभागीदशा आदि दशा शान्त जुइ। थ्व व्रत दनकि दकलय् तःधंगु अष्टसिद्धि लाभ जुइ (वज्राचार्य, ११२१ः ६)। थ्व व्रत कृष्णपक्षया चतुर्दशीखुन्हु दनीगुलिं चतुर्दशीव्रत धयातःगु खः। चतुर्दशीव्रत धैगु हे महाकालव्रत खः। थ्व व्रत दनाः अष्टसिद्धि प्राप्त जूगुबारे थुकथं न्ह्यथनातःगु दु -

परापूर्वकालय् भारतया काशीइ ब्रम्हदत्त धैम्ह जुजु दुगु जुल। वं न्ह्याबलें महाकालया व्रत दनाः देसय् शान्तिपूर्वक शासन यानाच्वन। छन्हु उगु देसय् मेपिंसं युद्ध याःवल। मन्त्री व प्रजापिं सकलें मुनाः देसय् विपत्ति वल, गथे याःसा देसया सुरक्षा जुइ धकाः विन्ति याःवन। जुजुं नं एकचित्त यानाः इन्द्रिययात वशय् तयाः महाकालया जक ध्यान यानाच्वन। अनंलिं जुजु याकनं हे तीर्थय् वनाः म्वःल्हुयाः उपवासया नियमय् च्वनाः महाकालया आराधना यानाः पुजा यात। महाकालं जुजुयात साक्षात दर्शन बिसेंलि अष्टाङ्ग दण्डवत् यानाः महाकालया स्तोत्र पाठ यात।[४]

जुजुया प्रार्थना न्यनाः महाकाल लय्तायाः अष्टसिद्धि वर बिल। अष्टसिद्धि धैगु थुकथं दु -

(१) अंजनसिद्धि - शत्रुपिनि मिखां मखनीगु
(२) गुटिकासिद्धि - शस्त्रअस्त्रं मथीगु
(३) पादुकासिद्धि - आकाशमार्गं ब्वयावनेफइगु
(४) सिद्धौषधिसिद्धि - आपालं आयु दइगु
(५) मणिसिद्धि - गुबलें हे सम्पत्ति फुनामवनीगु
(६) मन्त्रसिद्धि - दक्वं ज्या सिद्ध याय्फइगु
(७) वश्यसिद्धि - शत्रुयात वशय् तय्फइगु
(८) राज्यसिद्धि - न्ह्याबलें आनन्दं राज्य न्ह्याकेफइगु

(Lewis, 2000: 112-113)

थुकथं अष्टसिद्धि वरं कयाः जुजुं युद्ध याःबलय् शत्रुपक्ष सकलें ग्यानाः ब्रम्हदत्त जुजुया शरणय् वल। अनंलि ब्रम्हदत्त जुजुं ताःईतक आनन्दं राज्य चलेयानावन धकाः भगवान बुद्धं सारिपुत्रयात कनादिल।

उकिं चतुर्दशीव्रत दनाः सुनां महाकालया भजन याइ वया शत्रुभय मदयाः

4 थुपिं श्लोकया पूर्णपाठ व अनुवादया लागि स्वयादिसँ, (वज्राचार्य, १०९३ः ६-१०) व (Lewis, 2000: 112)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ज्या सिद्ध जुइ । थुकथं बौद्ध समाजदुने वज्रवीर महाकालया स्तुति देय्या रक्षाया निर्तिं छ्य:गु खनेदु ।

७.२ चतुदशीव्रत दनेगु विधि

कृष्णपक्षया चतुर्दशीखुन्हु दनीगु महाकालव्रतया लागि सुथन्हापां दना: सुचिनिचि याना: विधिपूर्वक तीर्थय् वना: म्व:ल्हुइ । उपोषधया नियमय् च्वना: चैत्यपुजा याना: पितृपिंत जलदान बी । वधुंका: गुरुजुया न्ह्य:ने च्वना: पञ्चगव्र्य कया: गुरुं धा:धा:थे श्री महाकालया व्रत दनी । व्रत दनीबलय् महाकालया प्रतिमा स्वना: उकिया न्ह्य:ने रजमण्डल थाइ । मन्द:या दथुइ मय् तया: त:ग्व:गु कलशय् तीर्थया जल तइ । पञ्चबीहि, द्वाफ्व:स्वां, कच्चा, ताय्, आखे, कलशवाश, पञ्चपल्लव, कुशबुँ, तुफि, म्हय्खापा, हाकुगु स्वतँ दुगु छत्र, पञ्चरत्न, सादुरु, घ्य:, कस्ति, किसलि तइ । त:धंगु मण्डलय् अष्टमङ्गल व गुता बीबलं चा:हुइकी । प्यकुनय् ज्वलान्हाय्कं व सिन्ह:मू तइ । हाकुगु न्यातु ल्हानात:गु कां न्यातु चा:हुइकी । गुलुपा:, देवा, तिचा, त्वरमा तया: चाहुइकी । मन्द:या न्ह्य:ने बीजकलश, नागकलश, मत, धौपति, बौपा:, पञ्चगव्र्य, पात्र, गुरुमण्डल समाधि सकतां तया: स्वनी ।

न्हापां सुर्ध:यात अर्घ याइ । पुजा संकल्प, गुरुमन्द: दनी । पञ्चगव्र्य शोधन याइ, सिन्ह: तिकी, लंखवली, समाधि दनी । बीजकलश, नागकलश, मत, धौपति, अष्टमङ्गल, ज्वलान्हाय्कं, सिन्ह:मू सकतां पुजा याइ । द्य:यात विधिवत् पुजा याइ । त:धंगु मन्द: व त:ग्व:गु कलश पुजा याना: बौ बी । अनंलि चापुजा याना: फय्तुकी, मन्द: थाना: गुरुमन्द: दंकी । मतपुजा, पञ्चगव्र्य बी । गुरुजुं *शिष्याधिवासन* सफू स्वया: त:धंगु मन्द: दंकी ।

व्रत दनीपिं शिष्यपिंमध्ये मिजंपिंसं जवगु पुलिं चुया: खवगु पुलि थकया: व मिसापिंसं खवगु पुलिं चुया: जवगु पुलि थकयाच्वनी । गुरुया न्ह्य:ने च्वना: ल्हा: निपां विन्ति याना: “भो गुरु ! जिमित श्री महाकालव्रतया महिमा आज्ञा दय्काबिज्याहुँ” धका: प्रार्थना याइ । गुरुं महाकालव्रतया पुण्यं ग्रहदशां मुक्त जुइ, शत्रुभय, रोगभय मदइ । महाकाल भय शान्त जुइ । विघ्न उपद्रव फुक्क शान्त जुइ । थुगु पुण्यं अनुत्तरया सम्यकसम्बुद्ध जुइगु ज्ञान प्राप्त जुइ । श्री महाकालद्य: गथे च्वं धका: शिष्यपिंत कनी । कृष्णवर्ण, छपा: ख्वा:, भयंकर मूर्ति, निका ल्हा:, जवल्हातं कर्तृ, खवं पात्र ज्वना: खत्वाङ्ग धारण यानात:गु दइ । अष्टनाग आभूषण तिया: नरशिरमाला क्वखायात:म्ह, प्वा: त:ग्व:म्ह, तुति चीहाक:म्ह,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu. Collection

वेतालया म्हय् न्हुयाः दनाच्वंम्ह श्री महाकालद्यः खः। थ्व व्रत च्वनीखुन्हु दशांकुशल धैगु भिगता प्रकारया पाप त्वःतेमाः (वज्राचार्य, १०९३: १-१३); वज्राचार्य, १११८: ११-१६; वज्राचार्य ११२१: ९-१५)। यँ तुंख्यःया मांकाःद्यःथाय् नं तेजरत्न गुरुजुं चन्हेपत्तिकं व्रतसेवा न्याय्कादीगु खः।[५] थौंकन्हय् वयाः चन्हेया महिमा नेवाःतय्सं मसियावन। सँय्तय्सं धाःसा यक्व हे श्रद्धा तयाः थ्व न्हिखुन्हु द्यःथाय् वयाः भक्तिपूर्वक द्यः पुज्याय्गु यानावयाच्वंगु दु।

5 जुद्धरत्न वज्राचार्यनापया न्यनेकनेया लिधंसाय् (विसं २०६९ जेठ ५)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय ८
उपसंहार

महाकाल बौद्ध व हिन्दू निखलःसिनं हनावयाच्वंम्ह द्यः खः। महायानी परम्पराकथं बुद्धधर्मया रक्षक धकाः मानेयानाच्वंगु दुसा हिन्दूतय्सं शिवया छगू रौद्ररूप, भैरवया छगू भेद धकाः मानेयाना वयाच्वंगु दु।

नेपालय् महाकालयागु प्राचीनता, उत्पत्तिबारे थी थी विद्वान्पिंसं थी थीकथं न्ह्यथनातःगु दु। थुकी नं हिन्दू व बौद्धकथं महाकालयात न्ह्यथनातःगु खनेदु। हिन्दूकथं महाकालयात शैवधर्मनाप स्वाकातःगु दु। शिवं विध्वंश याय्मालकि विनाशकारीया रूपय् महाकाल खनेदइ। स्वस्थानीव्रतकथाकथं दक्ष प्रजापतिया यज्ञ ध्वस्त याय्त शिवं महाकाल उत्पन्न यात।

महाकालयात बौद्धशासत्त रक्षककथं बौद्ध विहारय् स्थापना यानातःगु दइ। बौद्धधर्मय् प्राणीमात्रया रक्षा याइम्ह, रोगव्याधि मदयकावीम्ह, भिंगु मनोकांक्षा पुरा यानाबीम्हकथं न्ह्यथनातःगु खनेदु।

'महाकाल' यात 'यक्ष' नं धयातःगु दु। मनू नं मखु, राक्षस नं मखु, द्यःनं मखु धाई। तर बौद्ध मतकथं महाकालयात बोधिसत्व व अवलोकितेश्वरकथं कयातःगु दु।

हिन्दू व बौद्ध निगुली नं महाकालयात द्वारपाल, क्षेत्रपाल, धर्मपाल धकाः रक्षककथं कयातःगु खनेदु।

अथे हे तुंख्यःया महाकालयात नं हिन्दू व बौद्ध निखलःसिनं थःथःगु दर्शनकथं हनावयाच्वंगु दु। थ्व द्यःयात तुण्डीभैरव, वज्रवीर महाकाल, वज्रभैरव, आदि धाय्गु याः। कलिगत सम्वत् ३८२२ य् मन्त्रसिद्धि महाविहार सबलबाहाःया तान्त्रिक शाश्वतवज्र वज्राचार्यं स्थापना याःगु खँ वंशावलीइ उल्लेख दु। सर्गतय् सुपाँचय् च्वनावःम्ह महाकालयात शाश्वतवज्रं यक्ष साधना यानाः योग ध्यानया शक्तिं सःतूगु जुल। भक्तयाथाय् द्यःपिं बिज्याइ धइगु छगू धार्मिक मान्यता दु। द्यःयात भक्ति यानाः वयागु स्वरूप ल्वहंयाम्ह मांकाःद्यः दय्काः बौद्धशास्त्रकथं स्थापना यात। उबलेनिसें मांकाःद्यः तुंख्यलय् स्थापना यानाः नित्य क्रियाकर्म, पुजा परम्परा अद्यापि जुयाच्वंगु दु।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तुंख्यःया मांकाःद्यःयाथाय् तिब्वतं वःपिं सँयतय्सं नं तिब्वतं वःम्ह इमि द्यः धकाः हनाबना तयाः मानेयानाच्वंगु दु । भारतं वइपिं हिन्दूतय्सं नं दर्शन याःवय्गु याः । अथे हे नेपालय् च्वनाच्वंपिं भारतीय मूलया नेपाली नागरिकतय्सं शनि द्यः धकाः पुजा यानावयाच्वंगु दु । थथे थ्व मांकाःद्यःयाथाय् थी थीकथं पुजा याःवइगु छगू धार्मिक सहिष्णुताया दसु खः ।

८.१ उपलब्धि

तुंख्यःया महाकाल शाश्वतवज्र वज्राचार्यं स्थापना यासांनिसें नित्यपुजा, कर्म, परम्परा, संरक्षण, संरक्षक, तन्त्र थुपिं फुक्क हे महायानी वज्रयानकथं हे जक जुयाच्वंगु दु ।

थन द्यःपाःलाःकथं पुजारी जुयाच्वंपि नं महाकालया स्थापनाकालनिसें हे सबलबाहाः (मन्त्रसिद्धि महाविहार) या वज्राचार्यपिं हे जक खः ।

मांकाःद्यःया मुखलय् पंचध्यानी बुद्ध अन्तर्गतया अक्षोभ्य बुद्धया मूर्ति दु । उकें थ्व मांकाःद्यःयात अक्षोभ्य कुलयाम्ह धाइ ।

थ्व द्यवं धर्मगण्डी धारण यानातःगुलिं नं थ्व द्यः बौद्ध द्यः धकाः धाय्फइ । जवगु ल्हाःतय् वज्रकर्तृ, देपागु ल्हातय् कपाल-पात्र व मुलय् धर्मगण्डी धारण यानाच्वंगु दु ।

बौद्धग्रन्थ साधनमाला व *निस्पन्नयोगावली*इ महाकालया प्रतिमालक्षण बियातःकथं निका ल्हाः दुम्ह महाकालया जवगु ल्हातं कर्तृ व देपागु ल्हातं कपालपात्र ज्वनाच्वंगु जुइसा छ्यनय् पंचध्यानी बुद्धया मूर्ति, म्हय् मनूछ्यंमाः क्वखायातःगु जुइमाः धकाः न्ह्यथनातःगु दु । अथे हे महाकालतन्त्रय् न्ह्यथनातःकथं नं निका ल्हाः दुम्ह महाकालया जवगु ल्हातं कर्तृ व खवगु ल्हातं पात्र ज्वनाच्वंगु जुइ । थ्वकथं स्वय्बलय् नं तुंख्यःया मांकाःद्यः बौद्ध शास्त्रया आधारय् निर्माण यानातःगु धायफइ ।

थन मांकाःद्यःयाथाय् शनि देवता धकाः हिन्दूतय्सं पुजा याः वइगुलिं अजागु हे खँय् प्रभावित जुया बौद्धतय्सं नं गनंगनं महाकालयात शनिद्यः जुइमाः धकाः धयावयाच्वंगु दु ।

तुंख्यःया मांकाःद्यःथाय् थी थी पुजाया लागि गुथि संस्थानपाखें भचा गुहालि बियाच्वंगु दु । न्हापाया भ्वंतपाखें मांकाःद्यःया हाडमाला गुथिया लागि ५४ रोपनी बुँ तयातःगु खनेदु । तर थ्वया स्पष्ट खँ सीमदु । दुगु बुँ उबलेया सरकारं राजगुथिइ दुकाःगु खनेदु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

८.२ सुझाव

(क) तुंख्यःया मांकाःद्यःया देगः न्हापा बाहाःया संरचनाकथं निर्माण जुयाच्वंगु खः । तर राणा शासकतय्‌सं सैनिक अस्पताल व महाकाल देगःया न्ह्यःने लँ दय्केगु भ्वलय् स्यंकूगु धइगु मनूतय्‌गु धापू दु । उगु द्यः स्थापनाया आधिकारिक शिलालेख, अभिलेख लूगु मदुनि । उगु संरचना स्यंकूगु इलय् अनया पुरातात्विक महत्वया वस्तुत गनं सुरक्षित जुयाच्वंगु दुला धइगु थ्व अनुसन्धानया भ्वलय् माले मफुगु जुल । उलिजक मखु राणातय्‌सं दयकूगु महाकाल देगःया संरचना व अनया परिसरयात विसं २०१७/२०१८ सालपाखे जुजु महेन्द्रं हाकनं हिलाबिल । उगु ज्यां नं अनया महत्वपूर्ण पुरातात्विक वस्तु वा अभिलेख उखेथुखे जूगु जुइफु । यदि लिपा अनुसन्धान याइपिंसं थुपिं मालेज्या यायफत धाःसा तःधंगु उपलब्धि जुइ ।

(ख) बौद्धधर्मया महायान वज्रयानपाखे महाकालया बारे ल्हातं च्वयातःगु यक्वकथंया सफूत खनेदु । गथेकि वज्रभैरव साधना विधि, वज्रवीर महाकाल धारणी, वज्रवीर महाकाल पूजाविधि, महाकालतन्त्र आदि यक्व हे सफूत खनेदु । थुजाःगु छगू-छगू सफूया विषयय् शोध जुइफु । महाकालतन्त्रयात हे कायगु खःसा उगु तन्त्रया विषय स्यूपिं म्हो जुजुं वनाच्वंगु दु । लिपा शोधकार्य याइपिंसं थुखेपाखे नं ध्यान तलधाःसा महाकालया बारे यक्व हे थप जानकारी प्राप्त जुइ ।

(ग) तन्त्रया सफुली अप्वः यानाः गुह्यकथं च्वयातइ । गुह्य अर्थया खँ नेपालभाषां च्वयातःगु खःसा अध्ययन याय्‌त अःपु जुइ । नापं स्यूपिं वज्राचार्यपिंसं नं थ्व गुह्य अर्थ कनेमज्यू धाइगु जुयाः यक्व खँत पिहांमवः । गुह्य जक धयां सुयातं मधाःसे, मकंसे तयातल धाःसा सुनां नं थुकिया बारे जानकारी कायखनीमखु । थुकियात वाः चायकाः स्वयम विज्ञपिंसं हे बांलाक प्रकाशनय् हयाबिल धाःसा थुकिया अस्तित्व नं ल्यनाच्वनी । अध्ययन याइपिन्त मस्यूगु खँत नं यक्व हे सीकेखनी ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लितँसा

१. गुथि संस्थानं पचलीभैरव, महाकाल व लुमधि अजिमायात बियावयाच्वंगु गुहालि

संम्वत – १९९० – साल
श्री ५ को सर्कार तर्फ गुठी लगत जाच अडा
श्री पचली भैरव श्री माहाकाल लुमुदी
भद्रकाली स्मेतको नीत्यपुजा र पर्वपुजा
स्मेतको आम्दानी षर्चको लगत कीताप

उप्रान्त सींहदर्वार अगादी श्री भद्रकालीमा नीत्युपुजा चलाउनालाइ जोचाहीने मुनासीव माफीकको सराजाम र पुजाहारी षांगी स्मेत षोली जाहेरवालालाइ पुजाहारीमा नाउँ दर्ता गरीदिनुभन्या गरी पाउँ भनी काठमाडौं वटुटोल बस्ने प्रयागनाथ सीं कर्माचार्ज्येले चढायाको वींन्तीपत्रमा बेहोरा साँचो भया बुझी जाहेरगर्नु भन्या हाम्रा हुकुंको प्रमांगरी भयाको बुझेमा सो श्रीभद्रकालीमा कीन नीत्यपुजा आर्ती सर्कार तर्फबाट बन्दोवस्त नभयाको मलाई थाहा छैन। सो भद्रकाली पीठलाइ माहेश्वरी र महाकालीको पुजा बीधानबाट पुजागर्ने र सो माहेश्वरी माहाकालीको नीत्यपुजा षडनीको पुस्तकमा नीत्यपुजाको संकल्प वकस्यमा उतरोतर .... फलप्राप्ती भन्ये लेषियेको छ भनी प्रयागनाथ सींले लेषि दीयेको र नीजसंग रहेको पुजापधति हेर्दा यिनी जाहेरवालाको साचो देषियाको हो। हाम्रो सोपुत्रहरूमा पनी नीत्यपुजा गर्न हुन्दैन भन्या काही लेषेको नदेषियाको र श्री कंकेश्वरीको पुजाहारीलाई बर्ष १ को षागी मोरु ३६। ठेकीयाको देषिंछ भनी लेषि पठाउनु भन्या श्री ६ वडागुरुज्यूबाट मर्जी भयाको छ भनि नीज गुरुजुका तहवीलबाट लेषिपठायाको र नीत्यपुजालाई दीं १ को मोरु।५० चाहीने भनि नीज प्रयागनाथ सींले फाट षोली कागज लेषी दीयेको र श्रीलुमुदी भद्रकालीलाई नीत्यपुजा षर्च गयाको देषीन्दैन भनि श्री ५ सर्कार गुठी वन्डोवस्तबाट जवाफ पठायाको स्मेत बेहोरा र बागमती श्रीपचली

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भैरवको नीत्यपुजालाई केही नठेकीयापनी सेवकका पुर्षादेषि आफ्ना गछेले सकेको अछेता नैवद्यारी पुजा र पर्वकाल भगतीजनले दीयेकोबाट पुगेसंम्म जाचलाइ आयाकोमा सेवकको औगात ठूलो नभै नीत्यपुजा चलाउनालाई केही मडत नपुगने भयेको र पर्बकालमा पनी सावीक बमोजीं दीन सकेको सो देवताको ठेकीयेको केही नभै श्रधाभगतीले दीयेकोबाट नपुगने हुनाले जाहेर गरेको छु। सो देवतालाइ नीत्य नै तीत्य पुजालाई ठेकीबक्से नीत्य नै नीत्य पुजालाइ दाह्रं भनि काठमाडौं १२ बर्ष इनार लायेकुननी बस्ने हेरागुभाजुले बींन्तीपत्र चधायाको र अघी ल्हासाको लदाईं हेर्न कासीदेखि आकासमार्गबाट गमन गर्नु भयाका षट मेरा पुर्षाहरूले मंत्रद्वारा आराधनागरी राषेका टुडीषेल श्री माहाकालमा ढुंगा छापी मंदीर सतल स्मेत बनायाको सो देवतामा दुनीयाडारतर्फ र सर्कारतर्फबाट स्मेत नीत्यपुजा राषेको नहुनाले पुजालाइ बर्षको मोरु ७३। र पुजारीलाई १ मानाको बन्दोवस्त हुनेगरी नीत्यपुजा राषीदीनु भन्या गरी पाउँ भनि सवलबाहाल बस्ने माहाकालको चीताइदार चीनीया बज्राचर्ज्येले हाम्रा हजुरमा ठाडो बीन्ती चढाउदा बेहोरा साचो भया बुझी जाहेर गर्नु भन्या हामीबाट हुकुं प्रमांगी बक्सेकोमा बुझदा सो श्री माहाकालमा नीत्यपुजा अघी कसैले मागेको पनी नही राषेको पनी नही। कसैले गरेको पनी नभयाको पुजाहारी पालोको हकमा हामीहरूको पालोमा हामीहरू नै बसी आयाको छ भनि मात्र जाहेरवाला चीनीयाले कागज लेषिदीयेको यथार्थ नबुझेको हुंडा पुजाहारी रत्नहर्ष, हीरारत्न, बज्रहर्ष, माहारत्न, सीद्धीहर्ष, वावुकाजी, हर्षरत्न स्मेत ७ जना बुझेमा हामीहरूका पुर्षा साश्रुतबज्रले आकासमा घुमेकालाइ मंत्रद्वारा आकर्षणगरी श्रावणवढी ३ का दीं स्थापना गरेको हो। पुजाका हकमा हाम्रीहरूले आफ्ना आफ्ना पालामा घरैबाट हाँस्को फुल १ स्मेत राषी नीत्यपुजा गरी आयको छुं। जाहेरवाला चीनीया वज्र नीज माहारत्नको छोरा नीत्य पुजाको दींको मोरु।२२ ले बर्ष १ को ८०।३० चाहीन्छ भन्या कागज लेषी दीयेको र हाम्रो सास्तरहरूमा पनी पुजा गर्न हुंदैन भन्ये काहिं लेषेको नदेषीयाको भनि श्रीगुरु राज भोगेन्द्रराज पंडीतज्यूबाट मर्जी भयाको छ भनि वडागुरुज्यूका तहबीलबाट लेषि पठायाको नीत्य पर्व पुजास्मेत गयाको छैन। श्री ५ सर्कार लगत हुने ढुनीजागुठीको लगत नहुने भयाको भनी श्री ५ सर्कार गुठी बन्दोवस्त अड्डा र षर्च अडाबाट जवाफ लेषी पठायाको र श्री का मंजरीमा मेरा उपर डाबीगर्न आउनेहरूले देवताका सासांने तमाषु चुरथ षाइ कोनै ज्यापु कैडीहरू तहलवा राषी आयाको पुजागर्नेहरूलाई धुपबत्ती बाली नडीतेल नल गाइ .... र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

षर्च गर्नलाने श्री का आसनको सीरमा कुलची पेडा चधाइने घरमा पनी नछुने भयेकी स्वास्नीले दीय पकायेको षाइ संगै बस्ने श्रीका चर्णमा अछुतोको भोरगरी हुनसंम दुसकर्म गरी रहने श्रीको प्रसंसा राषने वीधी नीयेम कुनैवास्ता थाहा नभायाको पालो कुर्ने पनि कोही २।३ पल्ट पालो बस्ने तावेडारका बाबु अडना हुनाले वर्षको १ पटक मात्र पालो पाउने हुंदा जीवन चलाइनै मुस्कील परेकोले १ मानाको बन्दोवस्त गरी पाउँ भनि जाहेरी चधायाको हुं । बाबु आइ कराउन नस्की तावेडारले जाहेर गरेको बाबुसंग बीरोध केही पनी नभयाको सो पालो बस्ने पाउने र बसी स्मेत आयेकै छु । श्रीको नीत्य पुजागर्नु भन्ये गरीपाउँ भन्या स्मेत इत्यादी बेहोराको चीनीया बज्राचार्ज्येले पटक पटक बींन्तीपत्र पठायाको बेहोरा स्मेत हाम्रा हजुरमा जाहेर हुंदा हामीबाट हुकुंबक्स मुताबीक पुजाहारीहरू राषी पुजाषर्चको फाटबारी लेषिदीयेकोमा थपघट र छुट भयाको कलंमा थपगरी तपसील बमोजीं नीत्यपुजा र पर्वपुजा र भोग पनी तपसीलै बमोजीं श्री ५ सर्कारतर्फ गुठी आम्दानीबाट षर्च गरी ९० साल वैशाष १ गतेदेषि नीत्यपुजा आर्तीपर्व पुजागर्नेगरी बक्सेको छ । पुजाषर्चलाइ चाहीने रूपैया अगावै पुजाहारी हस्ते पेस्की षर्च लेषीदीने र पुजाहारीले सो पेस्की लीयका रूपैञाबाट वीधीपूर्वक पुजाषर्च गरे नगरेको जाचन लाउने र पुजाहारीको हकमा तपसीलकै मानीस कायें गरी तपसील बमोजींको तलब पनी कामकाजगरी पकायापछी श्री ५ सर्कार गुठी षर्चबाट पाउने र नीज पुजाहारीहरूले सो देव देवताका स्थांमा अरूले दस्तुर भेटी नैवेद्यो जीन्सी जो चढाउन ल्याउँछ सो सावीकमा पुजाहारी पाले सुसारे स्मेत जजसले लीषाई आयाको हो उसैले षान पाउने गर्नु । यो पुजाहारीको नाताले कुनै कुरामा पनि हक गर्न नपाउने सावीक दरमा बीकचली आयाको री. नी. धीतो जो छ सो कायेंमै राषी अरू जो चाहिने बेहोरा स्मेत पारी श्री ५ सर्कार गुठी लगत जाच षर्च अडा स्मेत ज जस्का नाउँमा चाहींन्छ चाहीने बेहोराको सनड पुर्जी गरीदीने कांगर भन्ये सनडको सीरमा । यस्मा भद्रकालीको घंन्टाकर्रा १ भाद्र सुदी अस्तमी १ बालाचतुरदसी १ सीवरात्री १ पीसाच चतुरदसी १ ज्मा षर्चको पुजा सराजामके कचाबाट ज्मा मोरु । ८२ हुन आउनेमा ज्मा मोरु । ६३ मात्र नेवद्य पर्व १ मा मोरु । १९ ले घटी भयाको मोरु । ९५ थपगरी तीनै थाउँको पर्वपुजाके ज्मा मोरु १०३।७९ र नीत्य बेहान पुजा र बेलुका आर्तीको मोरु ३६५। स्मेत ज्मा मोरु ४६८।७९ चारसय अठसठी रूपैञा उनासी पैसा ठेकीबक्सेको छ । अरू सडर भनी हुकुं मर्जीबाट तोक काटी १९९० साल ज्येष्ठ ९ गते रोज २ मा मुलुकी अडा मार्फट षड्ग

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नीसानाबाट सदर भै आयाको हुनाले सो मुतावीक टुँडीषेल श्री भद्रकाली १ वागमति पचली स्वछंड भैरव १ टुडीषेल श्रीमाहाकाल १ स्मेत तीनै थाउँको पर्वपुजाके ज्मा मोरु १०३।७९ र नीत्ये बेहान पुजा र बेलुका आर्तीके मोरु ३६५ स्मेत तपसील बमोजिं ज्मा मोरु ४६८,७९ चारसय अठसठी रूपैञा उनासीपैसा साल वसाली षर्च ठेकी बक्सेको छ। तपसील बमोजीं नीत्यपुजा र पर्व-पर्वपुजा भोगपनी तपष्सील बमोजीं श्री ५ सर्कार तर्फ गुठी आम्दानीबाट षर्चगरी ९० साल बैशाख १ गतेदेषी नीत्यपुजा, आरती, पर्वपुजास्मेत गर्नेगरी पुजाषर्चलाई चाहीने रूपैञा अगावै पुजाहारी हस्ते पेस्की षर्च लेषीदीने र पुजाहारीको हकमा तपसीलकै मानिस कायें गरी तपसील बमोजींको तलव पनी कामकाजगरी पकावापछि षुवाउने नीज पुजाहारीहरूले सो डेवताकोथामा अरूले दस्तुर स्मेली नैवद्य जीन्सी जो चधाईछ सो साबीक पुजाहारी पाले सुसारे स्मेत जजसले लीषाइ आयेको हो उसै उसैले षान पाउने सो पुजाहारीको नाताले कुनै कुरामा पनी हक गर्न नपाइने सावीक चली आयाका रीतीथीती जो छ सो कायेमै राषी सो लेषीया बमोजीं भै आयाका सनड मुतावीक अँ सवाल सनडको रीतपुऱ्याई षर्च लेषीदीन्या कां गर भन्ये श्री ५ गुठी षर्चका नाउँमा सनड भै गयाको हुनाले सो बमोजीं तेस अडालाइ जनाइ लेषने कां भयाको छ। तसर्थ तपसील्मा लेषीया बमोजीं तेस अडालाइ भयेका अँ सवाल बमोजीं चाडो लगत कीताप षडागरीडीने कां गर भन्या बेहोराको गुठी बन्दोवस्तबाट पयः पाका ९० साल आषाड बेमीतीक लगत् पुर्जी आम्दानी षर्चको लगतकीताप षडागरी श्री५ सर गु वं मा बुझाउने षरीडार दीर्घमान जोसी यटषा यु. रामबहादुर श्रेष्ठ ठहीती क्वावहाल बमोजीं तपसील ....

तपसील

नित्यपुजाके दीं १ को देहायको मोरु १। ले बर्ष १ के दीं ३६५ के मैन्हामैन्हामा पेस्की डीने मोरु तींसये पैसठी रूपैया .... ३६५।

अनामी ....टुँडीषेल श्री बागमति पचली टुँडीषेल श्री भद्रकाली के स्वच्छण्ड भैरव के महाकाल के	
अछेता चावलके	।१
श्रीखण्ड रक्तचंन्दन सींधुर	।१।२
धुप कपुर अस्तसुगंधके	।२
फुलके	।१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ध्यूके	।१
बत्तीके	।२
रोतीके	।१
फलफुलके	।१
च्युरास्यावजीके	।२
माछा अडुवा भत्मास नुनतेलके	।२
रकसीके	।१
जादके	।१
हास्को फुलके	।६
	।२०

टुडीषेल श्री माहाकाल के मोरु येकटीस रूपैया येघार पैशा .... ३१।११

मैन्हा मैन्हामा राती चापुजा के पटक १ के डेहाय बमोजिं मोरु १।२४ ले

मैन्हा १२ के .... १४।८८

सींन्धुरके	–	।१	केसरीके	–।१
अबीरके	–	।२	धुपके	–।१
कपुरके	–	।१	गोकुल धुपके	–।४
हाँस्को फुल २ के	–	।१२	माछाके	–।१
अडुवाके	–	।१	भटमासके	–।१
स्यावजीके	–	।३	च्यूरा	–।६
बतीके धागो	–	।१	तोरीको तेल	–।९
जातजातो फुल	–	।४	अक्षताके चावल	–।८
मासुके	–	।१२	पात्रमा राषनाके रक्सीके	–।३६
सेतो रातो २ कीसींको जाँदके	–	।८	दहीके	–।२
पेडाके		।६	फलफुलके	–।४

चैत्रवडी १४ रोज पीसाच चतुर्दसीका दींमा नरमुंडमाला पैराउने पुजाके – २।८४

भन्दारमा नरमुंडमालादी कडा साषडा अगम देवता पुजाके पटक २ लाइ – ।४८

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सिन्धुरके	–	।१	केशरीके	–	।१
धुपके	–	।२	अबिरके	–	।१
फुलके	–	।२	फलफुलके	–	।२
रोतीके	–	।२	अक्षता चावलके	–	।२
च्यूराके	–	।६	स्यावजीके	–	।६
अडुवाके	–	।१	मासुके	–	।१२
भटमासके	–	।१	जादरक्सीके	–	।८
बत्तिके धागोके	–	।१			

राती नरमुन्दमाला पैदाउनाके .... २।३६

धुपको बोटी रकं २४ के	–	।२४	टुलकपडाके	–	।२०
सिन्धुरके	–	। १	केशरीके	–	। १
अबिरके	–	। २	धुपके	–	। १
कपुरके	–	। १	हास्को फुल २ के	–	।१२
स्याबजीके	–	। ६	च्यूराके	–	।१२
माछाके	–	। १	भतमास	–	। १
अदुवाके	–	। १	मासुके	–	।२४
सेतोरातो दुइ कीसींको जाडके	–	।१२	महापात्रमा राषनाके रक्सी	-	।७२
अछेताके चावल	–	। ८	पेडाके	–	। ४
फलफुलके	–	। ४	दहीके	–	। ४
बत्तीके धागो	–	। ३	तोरीके तेलके	–	।१८
दीस्ती जोर २ के	–	। ३	गोकुलधुपके	–	।१

श्रावण वडी ३ रोजकादीं बर्ष बंन्दी पुजाके .... १३।३९
भंडारमा नरमुन्द्रमाला भीकदा राषडा आगम देवता पुजालाइ पटक २ के – ।४८

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सीन्दुरके	–	।१	केशरीके	–	।१
धुपके	–	।२	अवीरके	–	।१
फलफुलके	–	।२	रोतीके	–	।२
अछेताके चावल	–	।२	स्यावजीके	–	।६
च्यूराके	–	।६	भतमासके	–	।१
अदुवाके	–	।१	बत्तीके धागो	–	।१
मासुके	–	।१२	फुलके	–	।२
जादरक्सीके	–	।८			

नरमुन्दमाला पैडाउनाके अभ्येन्तरको पुजाहोमके र
बाहिर पाले पुजाके तर्फ –१२९१

सीन्दुरके	–	।२	केशरीके	–	।२
धुपके	–	।२	अबिरके	–	।४
गोकुल धुप	–	।४	कपुरके	–	।२
ध्यूके	–	।३०	सषरके	–	।२
महके	–	।२	पंचसुत्र धागो	–	।१२
कांचो धागो	–	।८	होमको वीही	–	।२४
पंञ्चपलवके	–	।१	डीयालोके	–	।१
दाउराके	–	।२४	बीहीरके ३२ के ।२ ले	–	।६४
अक्षता चरुवलीके स्मेत चावल	-	।६४	घांतपरीके धां के	–	।३२
दीस्ती जोर ७ के	–	।७	फलफुलके	–	।१२
रोतीके	–	।१२	पंचपकवांके	–	।१
पानके	–	।१	धागाको जीलिके	–	।३
बलीके भैरबको पुरीके	–	।४	हास्को फुल ३ के	–	।१८
माछा	–	।२	भतमास	–	।२
अडुवाके	–	।२	च्यूरा	–	।१२
स्यावजीके	–	।६	सेतो रातो २ कीसींको जाडके	–	।१२
महापात्रमा राषनाके रक्सीके	–	।७२	दहीके	–	।१२
जातजातको फुलके	–	।१२	धुपको बोटी रक) २४ के	–	।२४
थुमाके	–	६।	साताको वीहीराष नेपालाके	–	।१६
ऐ कलसके	–	।५	ऐ मानाको वलीके भेगो तर्फ	–	।२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ऐ चरु राषने पालाको	–	।४	कास्को कटौराके	–	।८
तामाको थालीके	–	।८	तामाको लगासीक	–	।८
ऐ कटौराके	–	।८	धोजापताकालाइ पंचरगी कपडाको	-	।३०
सींगो सुपारी	–	।१	मासुके	–	।७२
तोरीको तेल	–	।३४	पीरालो ४ कीसींको	–	।१

पुजाहारी षांगी बर्ष १ को मोरु येक सये चवालीस रपैञा

.... १४४।

टुंडीषेल श्री भद्रकालीको पुजाहारी काठमाडौ वटुटोल बस्ने प्रयागनाथ सीं कर्माचार्ज्येके मोरु – ४८।

पचली श्री स्वछंड भैरवको पुजाहारी काठमाडौं १२ बर्ष ईनार लायकुननी बस्ने हेरागुभाजुके मोरु – ४८।

टुडीषेल श्रीमहाकालमा नीत्य पुजा राषीपाउँ भनि ठाडो बींन्ती चधाउने चीनीयाले वीन्तीपत्र चधायाको लेषिया बमोजीं बेहिसाव गरेमा नालेस गरेमा वषत ठहरे बमोजीं हुनेहुनाले पुजाहारीको हकमा सावीक पुजाहारी मध्येको माहारत्नको छोरा यो उजुरवाला भयेको हुनाले येकलौटी हुनसक्दैन । सावीकको पुजाहारीहरू नै पुजाहारी कार्य गर्ने गरी बक्सेको छ । सावीक बमोजीं आलोपालो पुजागरी जती दीं पुजा गरेको छ पुजा गरेको डींको डामासाहीले थकाली पुजाहारी मार्फत तलव पाउने गरी देहायका पुजाहारी ७ के .... ४८।

काठमाडौं सबलबहाल बस्ने थकाली रत्नहर्ष बज्राचार्ज्ये	–	१
ऐ ऐ बस्ने मतेनोकु हीरारतन बज्राचार्ज्ये	–	१
ऐ दुगंवहील बस्ने बज्रहर्ष बज्राचार्ज्ये	–	१
ऐ वागवजार बस्ने माहारत्न बज्राचार्ज्ये	–	१
ऐ दुगंवहील बस्ने सीधीहर्ष बज्राचार्ज्ये	–	१
ऐ सबलबाहाल बस्ने बावुकाजी बज्राचार्ज्ये	–	१
ऐ ऐ वाहाल बस्ने हर्षरतन बज्राचार्ज्ये	–	१

इतिसम्बत १९९० साल कार्तीक २३ गते रोज ४ ....

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२००६।५।३१।६ मा
१९।१०।१०।१ ताक कर बमोजीम् कौसीतोसाषानाबाट आउने वर्धवंधन जम्मा
पर्व पुजाषर्च ....
वर्धवंधन पुजाके ....

नीमन्त्रणा पुजाके – १।७२ कर्मी नाइके मार्फत
पुजाके – ।९९।२ स्थानमा
सीयानके – १।१८

श्री ५ म. गुठी लगत ज्राँचको ष. दीर्धमान
ऐ तहबील फाइको ष. स्यामभक्त

२. हाडमाला गुथिबारे गुथि संस्थानय् दुगु दस्तावेज

सम्वत १९९० साल
श्री ५ सर्कार गुठी लगत जाच अडा काठमाडौ
श्रीमाहांकालभैरवका हाडमाला स्मेत १० गुठीको
आम्दानी खर्चको लगत कीताप

उपा...ले कांवाही भनि बुझाई दीयाका ६७ नंको मीसील हेर्दा श्रीमाहाकालभैरवका हाडमाला गुठी र श्रीसोंबुभगवानका हादाले ॥ पुलपुइ गुठीहरूका॥ कुलवीर मुसल स्मेत बुझ्नुपर्ने बुझी राजगुठी दुनीया गुठी के हो ठहाराई जाहेर गरन भंन्या......ले बुझीपालस्मका प्रमां परी वडंले राजगुठी ठहराई यो गुठी षानेलाई लगत नदीया... स्मेट ठहराई गुठी जाचले जाहेर गरे पनि ६१ साल आषाड २१ गते २ मा सडर भयापछी .. बुझेन पनि मानवहादुर मुसलले बोंती पठाउडा भयाका प्रमांगो बमोजिं बुझी जाहेर हुडा मुसलहरूले पोता तीरी आयाको हुनाले राजगुठी ठहरदैन दुनीञा गुठी ठहरछ भनि ६१ साल माघ २२ गते ६ मा मुल्की वंदोवस्त कागजमा भयेका २ छापे बमोजिं सदर दफडर षाना लगतवंदोवस्त अडाका... गुठी... कातादमा पुती भैगयाको ... मीसीलै फेरी मुल्की अडामा हुने हामीवाट बुझी व..डा, कुलवीर ...मा ...

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मानवहादुरहरू...माकों मुसलहरूले गुठी भनि ज्मा ५३॥ रोपनी पोतामा ..राषेको डेष्योता पनि सो दर्तामा फलानु गुठी भनि नषोली .. को र सो हाडमाला गुठी हाम्रा पुर्षाले राषेको हो भनि भंने नीज कुलवीर मुसलहरूले पनि गुठी राषने यो हो भंने तसको येस्ले राषेको हो भंन्या थाहा छैन दातपत्र सीलापत्र पनि केही छैन राजगुठीमा दर्ता भै लगत षडा हुने भयामा मंजुरै छ भनि अघीका कागज लेषीसकेपछी फेरी सो कागज लेषेकोमा हाम्रो वादी नसुनाइ थुतीमै छाप गराई लीयो भनी ३५ दीं भीत्रै उजुर परेको देषी पेन पनि जानकारले जाची बुझी ठहर गरीसकेकोमा छरछाम ... नपुगी ......सक्ने वतुतोलको प्रधांहरूले सो हाडमाला गुठी असोक राजाले राषेको राजगुठी हो ... भनि बयां लेषी(पत्र २)दीयाको र सो हाडमाला गुठी षाई आउने नीज मुसलहरूले माहानायक वलभद्रहरूसंग श्रीसोंबु भगवांमा पुलपुई गर्ने गुठीमा पनि मादेजभै गुठी चलाई षाई आयाका पनि साठीनी रहेको सो पुलपुई गुठीको १८८९ सालको लालमोहरबाट पनि सो गुठी हा...वाडाको अपुताली परी सर्कारबाट पजनी भै आयाको राजगुठी देषीयाकोले स्मेत दुनीत्रा गुठी .. अंनत हुने भयाको सो हाडमाला गुठी र पुलुषुई गर्ने गुठी राजगुठीलाई लगतमा दता नगराई दुनीत्रा गुठी गरी षाई राषेको ठहर्नाले अघी ६१ साल आषाड् २१ गतेमा सडर भयाका रीपोत बमोजीं राजगुठीका लगतमा चढाइ ... बमोजीं जगेर्नु पर्छ गर्ने कांगर भंन्या गुठी... १९६५ साल चैत्र २५ गते ३ मा २ छापे सनद भयाको देषीयाको तेस पछी सोंबुको पुलुषुई गर्ने माहाकालको हाडमाला गुठी राजगुठीमा दर्ते पोता पनि नदीकन हामीलाई नै थामी षान दीनु भंन्या प्रमांग पाउ भनि कुलविर मुसलको साली धनमाया मुसलले ठाडो वीती चढाउदा येस्मा राजगुठीको लगतमा दर्ता गरी ... बमोजीं ....लाई षांन पाउने गरी थामी दीनु भनी गुठी लगतमा पठाई दिनु भंन्या ६६ साल भाद्र १४ गते १ को हुकुंको प्रमाङ्गीस्मेत भयेको हाल गुठी चलाउनेलाई लगत देउ भनि पक्राउ गर्दा कुलवहादुर मुसल स्मेत ५ जनाले दीयाको ८९ साल फागुन १३ गते ६ को आम्दानी षर्चको लगतमा माठी लेषीयाको माहाकाल भैरवको हाडमाला गुठी मात्र नभै सो हाडमाला गुठी १ जनाको आम्दानी जोग गर्ने गुठी १ जाकीडाज्या गुठी १ चकंदेउ पुजा गर्ने गुठी १ चोभार गणेशको पुजा गुठी १ श्री बीजेश्वरीको र श्रीमाहांकालको पुजा गुठी १ दाताको घरमा रह्याका देवदेवताको जो पुजा गर्ने गुठी १ वाहाजात्राको योमदी दान गर्ने गुठी १ इन्द्रजात्रामा झोचाबयोपे गरी गणेश पुजा गर्ने गुठी १ सोंबु भगवानका पुलषुई गर्ने गुठी १ स्मेत १० गुठी लेषीयाको सो १० गुठीको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सर्कारबाट राषी बक्सेको दातपत्र सीलापत्र लालमोहर केही नदेषीयाको सो गुठीको येस अडा रहेका ९।४७ सालको लगत स्मेत नभयेको र १८५९ सालको लालमोहर वमाजिंको सोंवुभगवानलाई माद्राले छोपन्य पुलुषुई गर्ने गुठी हामीले षाई आयाको छु भनि लालमोहर वमोजिंको जगाको फात लेषी हेरालाल ग्यानविर मुसु हर्षमान महारां स्मेत जना ४ ले ९० साल वैसाष २१ गतेमा हुने आम्दानी षर्चको लगत दीयेकोले सो लालमोहर बमोजींको राजगुठी(पत्र ३)जग्गा नीज मुसलहरूले षाई आयाको नभै ज्यापुहरूले छुट्टै गुठी चलाई षाई आयाको माठी लेषीया वमोजीं राजगुठी ठहराई भयाका ६५ साल चैत्र २५ गतेका २ छापे ... गुठीको ५३॥ रोपनी जगा लेषीयाको सो ५३॥ रोपनी भीत्र लगत...नमा जगाको १४॥ रोपनी देषीनाले तेस.... तीन मुसलेहरूले षाई आयोको जगा राजगुठी भंन नभयाकोले हाडमाला र पोता दर्ता पनि तीनै मुसलहरूका तादमा भयेको र सो पोता दर्ता भयाको जगा नभइ दर्ता गरेको पनि नभै मीसील सामेल रहेका ६० साल पौष २ गतेको पोता तहसील अडाकाज..बाट सो ठीक देषी नीजै मुसलहरूका पुर्षाको नाउमा दर्ता भैरहेको देषीयाकोले राजगुठीको जग्गा भये तेस...बाट पोर्ता दर्ता हुनै नपर्ने वतुतोलको प्रधांहरूले सो हाडमाला गुठी असोक राजाले राषेको भंछन तापनि सो कुरा बुनेको हुं भंने सबुद प्रमां दी लेषीदीन नसकीयेको र राजगुठीमा दर्ता भयाका हामीहरूको मंजुर छ भनि अघी मुसलहरूले कागज लेषी दीयाको भयातापनि सो कागज लेषी दीयो भंदैमा दुनीत्राको गुठी राजगुठीमा दर्ता गर्नु पर्छ भंन मनासीव नभयाको बुझीयेका मीसीलबाट लालमोहर बमोजीं सोंवुभगवानलाई माद्राले छोपने पुर्लुषुई गर्ने गुठीको गुठी जग्गा मुसलपछीको गुठीयारले चढाइ आयाको नभै छुट्टै ज्यापुहरूले चलाई आयाको देषीनाले र यो मुसलहरूले चलाई आयाको गुठी नीजहरूका पुर्षाले गुठी राषेको दातपत्र सीलापत्र देषाउन नसकेतापनि आग लागि भो भंने लेषीयेको र अघीदेषी नीज मुसलहरूका पुर्षाका नाउमा दर्ता भै गुठी जनाई लगतसम्म .... तीरी आयाको देषीनाले र राजगुठीको नीसा केही नदेषीनाले स्मेत नीज मुसलहरूले चलाई आयाको सो गुठी जग्गा दुनीत्रा गुठी नै देषीन आयाको सो देषीन आयाको(आयाको)बाट र येस अडालाई भयाका ६५ साल फागुन १९।३ कालबालको १२ दफामा दुनीत्रा गुठी ठहरे केही गर्न परदैन भंने लेषीयाको हुनाले भने सो जवान बमोजीं मुसलहरूले चलाई आयाको गुठी लगत काती दीनु पर्छ भंनु पर्‍यो ... सो भंनालाई हारमाला गुठी राजगुठीमा दर्ता गर्ने माठी लेषीया बमोजीं ६५ साल चैत्र २५ गते २ मा ... भै सकेको र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

.... मुसलहरूले ठाडो वीती चढाउदा पनि राजगुठीमा दर्ता गर्ने हुकुमको प्रमांगीको (पत्र ४)भै सकेको हुनाले स्मेत दुनीत्रा जग्गा गुठी ठहरछ लगत काती बुझ्नु पर्छ भनि अडाले वीती चढाउन मनासीव नभै... मुसलहरूले चलाई आयाको गुठी राजगुठीको ...नआयाकोले र नीजैहरूका पुर्षाका नाउमा माठीक देषी दर्ता भै ...दर्तामा गुठी भंने स्मेत जनाई राषेको देषीनाले दुनीत्रा गुठी गरी दीनु लगत राषनु पर्देन भंने गरी बक्सनालाई सर्कारको तजवीज अडाले ठहराउनेहरूमा लेषीया बमोजीं राजगुठीमा दर्ता गर्ने सनद प्रमांगो भैसकेको हुनाले राजगुठी कै लगतमा दता गर्ने गरी आम्दानी षर्च बाकी कसरको लगत षडा गरी दीनु पर्ने हुनाले १८८९ सालको लालमोहर १९२६ साल पौष वदी ३ रोज ३ को सनद बमोजींको सोंबुभगवांलाई माद्राले छोपने पुलुंषुई गर्ने गुठी छुट्टै ज्यापुहरूले चलाई आयाको हुनाले सो गुठीको हकमा छुट्टै लगत षडा गर्ने र पोत जाहेर हुने हुनाले बरु रोपनिबाट नीकासा लीनु नपरेको मुसलहरूले चलाई आयाको माहांकालको हाडमाला गुठीस्मेत १० गुठीको हकमा लगत षडाा गर्नालाई आम्दानीतर्फ ...नगर्दा जग्गाको सदन लालमोहरमा ठीक ९।४७ सालको लगत नभयेको पोत तहसील अडाको ६० सालको लगत पुर्जी दर्ता रसीड् सम्म भयेको सो दर्ता रसीड् लगत प्रमां बमोजीं लगतको रोपनी साल दीयेकों लगतमा मीलन आयाको गुठी १० देषायाकोबाट १ गुठीकै आम्दानी षर्च वाकी कसर छुटाछुट्टै गरी लगत षदा गर्नु पर्छ की भंनालाई सो ... दर्तामा यो यो गुठीको यो यो जग्गा भंने नलेषीयाको हाल गुठी चलाउने मुसलहरूले पनि यो यो गुठीको यो यो जग्गा भंने षोली लेषी दीन नसकी गोस्वारा गरी जग्गाको फात लेषी षर्च जमा छुटाछुट्टै गुठीको देषाइ लेषीदीयाको हुनाले आम्दानी गोस्वारा भयाकाबाट गुठी पछि छुटाछुट्टै आम्दानी षर्च बाकी कसरको लगत षडा गर्नु पर्छ भंन नभै हाल गुठी चलाउनेले दीयाका लगत बमोजीं नै कपिं गरी लगत षडा गर्नु मनासीव देषीयाको हुनाले हाल लगतमा मुसीर गरि रोपनी ११ वेपट्टा भोगै छैन भंने लेषी दीयाको लेषीयाको जग्गा कसैले दवाई षायाको भया जाहेर ग़र्न आउनु आये देषीमा बीगो दंद माफ भै अवदेषी मात्र तीरो बुझाउने गरी जगा तीमीहरूकै नाउमा दर्ता हुनेछ भंन्या येस अडालाई भयाका ६५ साल फागुन १९।३ का.... सनदका ३।४ दफा बमोजीं काठमाडौं गणेश... इन्द्रचोकमा १ येस अडाको ढोकामा १ स्मेत ३५ दीं ..(पत्र ५) ६५ साल फागुन २५ गते ४ मा नापी दीयामा सो म्याद भीतर आजसम्म कसैले जाहेर गर्न नआयाको र सो म्याद नाघी सकेपछी कौ..मार्फत भै आयाको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

येमा अडामा ८१।१३।२४।६ मा दाषील भयाको ८४।१२।५३।१ का २ छापे सनदको १ दफामा सो ...को म्याद नाघ्दा मोहीका नाउमा ३६ डों र अरूका नाउमा ३५ डो स्मेत ज्मां ७० डोंको येकै सनड म्याडताल हे गर्नु प..न लागे जीटला जीटला बुदतालाई वर्ष १ को येकैपतक गरी बुझन पठाउनु भंने लेषीयाको हुनाले अब फेरी येका पनि मो २ छापे सनद वमोजिं ७० डों म्याद नाप्नुपर्छ की भंनालाई ..मीतीदेषी म्यादतालको आजसम्म जग्गा पहा लागि नआयाको हुनाले सो म्याद............गै लगतबाट गर्ने कांवाही हुन जानेर .... पनि १ फेरा म्याद नापी सकेपछी फेरी डोहरो म्याद नाप्न मनासीव केष नहुनाले ..... जग्गाको हकमा मोहाल भै आयाका २ छापे सनड बमोजिं ....को लगत हीनायमा गढाइ ....बमोजिं वुझने पहर लागि आयापछी लेषी पछि जगाको आम्दानी कसरमा थपने र लेषीयाका जगा बाहेक अरू जगा कायेमै भयाको हुनाले कुतका हकमा १९६८ साल पौष २ गतेका पोतातहसील का.पूर्जीमा लेषीयाको लगतपुर्जी भंडा.. लागी चलाउने केही पाका लगतमा धनेको मोहरेलाई पक्री सकारस्मेत गरी सकेकेको यो गुठीको सनडपत्र नभयाको हुनाले सो सनड पत्र नभएकोमा यस अडालाई भयाका ६८ साल ....२६ गते २ का ....सनडका १ दफा बमोजीं लेषीयाको जगा भंदा वढी जगा कसेलै दवाइ छिवाई षायाको भया जाहेर गर्नु आउनु भंने डों ३५ को म्याड लेषी ३ सहरको ......काठमाडौ गणेश श्री येस अडाको ढोकामा स्मेत ८९ साल फागुन २३ गतेमा म्याडताली षामापति लेषीयाको जगा भंदा वढी जगा छ भनि कसैले जाहेर गनृ नआयाको हुनाले सो आम्दानीको हकमा तपसीलमा लेषीया वमोजीं षेत कुत कायें गरी खर्ष ......लाई भीडाउने सावीक लगत केही नभयाको हुनाले येस अडाबाट भयाका ६४ माघ कार्तीक १५ गते ५ को ......वमोजींको १४ दफाले हाल गुठी चलाउनेले दीयाका लगतबाट गरी षर्चको डरवंडी गरी दीनु पर्ने भयामा सो बमोजीं षर्चको डरवंडी ....(पत्र ६) फाजील षर्च हुन जानेर लगतका बेहोराबाट भन...कोस्मेत बनाउन पर्ने देषीयाको सो .. बीग्रेको बनाउनलाई र बालीमा डैटीपरां ..षा असीना षोको पैरी भै बालीमा बुइ नआउने सालमा पनि यस कसरबाट लगत बमोजीं षर्च चलाउने भन.. बीग्रेको बनाउनेको चलने हीसाववबाट षर्चको डरवंडी गरी दीनु पर्ने मनासीव हुदा सोही सालबाट तपसील बमोजीं मनासीप माफीकके षर्चको डरवंदी गरीदी तपसीलमा बमोजीं बाकी कसरकापेंगरी यस अडाबाट लगत कीताव षडा गरी गुठीहरूमा पुर्षाहरूले राषेको भनि नीजहरूले पोता तीरो भने गरी आयाको गुठी ठीनाकसरले

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तीरी अमातन गराउन मुनासीव नभयेको धनमाया भुसननीले ठाडो वीती चढाउदा भयाका हुकुंको प्रमाङ्गीमा राजगुठीको लगत दर्ता गरी सालको बमोजीं की चलाई षान पाउने गरी ठामी दीनु भंने लेषीयाकाले सो प्रमाङ्ग सनदले मात्र दर्ता हुनआयाको हुनाले राजगुठीमा सम्म लगत राषी गुठी तीनैहरूले छुन पाउने भै सो तपसील बमोजीं आम्दानी षर्च गरी बाी रहेको तपसीलको कसरमा ९० साल देषी ...मी ... १ गुठी तहसीलमा बुझाई बाकी रहेको कसरवालीमा सुषा असीन्य दैठीपरो ....वाली ७३ ...मा लगत वमोजीं षर्च चलाई भन....को बनाउनु पर्ने भयामा बनाउने र सो गुठी जगाको हाल नवाल पोता तीर्ने स्मेत तीरो बाकी कसर तीनै गुठीयारले षान पाउने गरी ... चाहीने बेहोराको गुठी ....६८ गुठीको सनद गरी दीने र ९० सालदेषी ....१ अवल गर्नु भनि गुठीतहसीललाई लगत बमोजीं षर्च गरे नगरेको भये अडालाई भयाका .....सवाल बमोजीं जाचनु भंने गुठी जाचलाई र गुठी वंडोवस्तलाई चेषस्मेत अडैको पुर्जी गरी दीने ठहराई जाहेर गरेका छौं जो भनी हुकुं पनि येस अडाबाट जाहेर गरेकोमा मुनासीव ठहराइ आलपाखा र पोत तीरसारी केनोकबोली जाहेर गरकोमा ९०।११।९।३ मा २ छापेबाट सदर भै आयेको हुनाले सो टीपोत सदर बमोजीं सो गुठीको आम्दानी षर्चको लगत कीताप षडा गरी श्री सकार गुठी वंडोबस्त अडामा चढाउने बरीडार दीर्घमान जोषी येतषा तः...बहादुर श्रेष्ठ..........बमोजीं तपसील -

३. शाश्वतवज्रं चिनातःगु पञ्चकपाल चचा

पंचकपाल

राग :- त्वदि ताल :- षट्ंकार

च्वमि :- शाश्वत वज्र

पंचकपाल धारीतमौलि पंचज्ञान पंच मूद्रा भरणा २
नर शिलमाला ग्रीव्यशोभा, व्याध्रचर्म कटि भूषित लयना ॥

हूँ हूँ हूँ कार संजात बदना खर्वलम्वोदर नीलसम देहा
कोधाधिपति श्री महाकाला ॥ धु ॥
पंचामृत दर्प भवरिना, भोयन ब्रम्हकपाल धरा ॥
रक्त बर्तुल त्रिनिनयना घोर भयंकर भिष्मवदना २

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उर्द्ध प्रज्वलित पिंगल केशा उलमन्त भेषा करुणामय ॥

कर्ति कपाल धारित खत्वाङ्ग नागवरयनागा कुण्डल हारा २
नाग शिल सिद्धा नौपूरनागा अष्टनाग आभरण सुशोभा ॥

जिनवर मौलि धारिणमेता वुद्धसासन रक्षक वीरा २
प्रेतारुढा ताण्डवभावा शाशवत कुलिशा अनूत्तर शरणा ॥

(वज्राचार्य, १११६: ४२)

४. शाश्वतवज्रं च्वयातःगु तुंख्यःया वज्रवीर महाकालया चचा

टुंख्योया वजवीर महाकाल

राग :- कामोद ताल :- खंट्कार

भगवान वीर वज्रबीर महाकाल, कृष्णवर्ण त्रिनयन उर्द्धयीङ्गल केशा २
किरीत अक्षोभ्य द्वकर धारी, करतिं खतपर खर्व लम्वोदरं ॥

नमामि श्री सर्वभय हरणं, संग्रामे परचक्र दृष्ट नासनं ।
प्रलयाग्नि रिवोत् भाष ज्वलत्सर्वाङ्ग भिषन ॥ धु ॥

संदग्ध कुटिलाकार कर्कसाधारणे, स्थूल ग्राताय प्रलम्वित महोदरं २
जंधोरु हस्ताय सर्वाङ्ग सुन्दरं, विकट रूपाय द्रष्टा करालिने ॥

त्रिभय हरणं अष्टसिद्धि प्रदानं, जन्म जन्म शरणागत वज्रवींर चरणं २
शतगुरु चरणे शिल्यंगत धार्यं, भनयि कुलिश गीत करणं ॥

श्लोक :-
विश्वाब्ज सूर्य मध्यस्थं प्रत्यालिढ भूज द्वयम् ।
रौद्रं नागाभरण भूषनम ॥
कर्तिकपाल खतवाङ्ग मूद्रमाला प्रलम्वितम् ।
महातेजं रुव रुधिरं लल्लजिह्वा भयानकम ॥

(वज्राचार्य, १११६: ७८)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

५. महाकाल स्तुति

राग - बल्लारि　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　ताल - प्र

महांकाल जगत उधार ॥धु॥
गगर्णन श्री माहांकाल वेताल गसे बिज्याक ॥
सिलस मतुक लुया हेल मोति थुस्यतया
जंत्रस हे राजा २ श्री बुद्धनाथ हे राजा माहाराजा ॥
लोव मुक्तिया हाल नेसे किसि धुछेंगुली ॥१॥
थायथास नागबिया तिसा ॥
रबिशशि कुन्दल भोलमाल तिसा ख २
स्वभा जुल २ अनेग तिसान हेरा जा ॥२॥
नाम सुर्जेसेन चक्रहिल खत्वां गस्य
कुलिस फं तस्य बिज्याक ॥
नाम माहांकाल रणस अति जिक २
हततत्तं न्हिलाव बिज्याक हे राजा ॥३॥
कर्ति कपाल लाक खर्ग खपरु जोस्य
बलि फुतकुसे बिज्याक ॥
या अथीर थ्व संसार धरम विचाल याव २
नाम काल हे राजा २ श्री बर्ज वीर हे राजा ॥४॥
स्वंगुलि नगरस नेपालभूमिस बिज्याक
श्री माहांकाल ॥
दको देव पनिस्यन धन्दे धाल
छलपोल २ संसारस २ छिगुलि बखान हे राजा ॥५॥
श्री जुभन ल्हाक हर नयाव दुःख मसयाखे
क्षेमा अपराध ॥
श्रीरणबहादुर महाराजा गुणिकन २ लातयो हे राजा २
खर्गसिद्धि फल हे राजा ॥६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न्यनेकने

गम्भीरमान वज्राचार्य (७५), मांका:द्य:थाय् द्य:पा:ला:

जुद्धरत्न वज्राचार्य (५८), मांका:द्य:थाय् द्य:पा:ला:

डा. नरेशमान वज्राचार्य (४७), बौद्ध विद्वान्

यज्ञमानपति वज्राचार्य (७०), बौद्ध विद्वान्

सुवर्णप्रभा वज्राचार्य (७०), द्य:पा:ला: गम्भीरमान वज्राचार्यया तिरिमय्जु

CC-0, Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

किपा

किपा १ : मांकाःद्यःयात हाडमाः तीकातःगु । *स्रोत : क्षेत्रकार्य, ११३२*

Dr. D. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

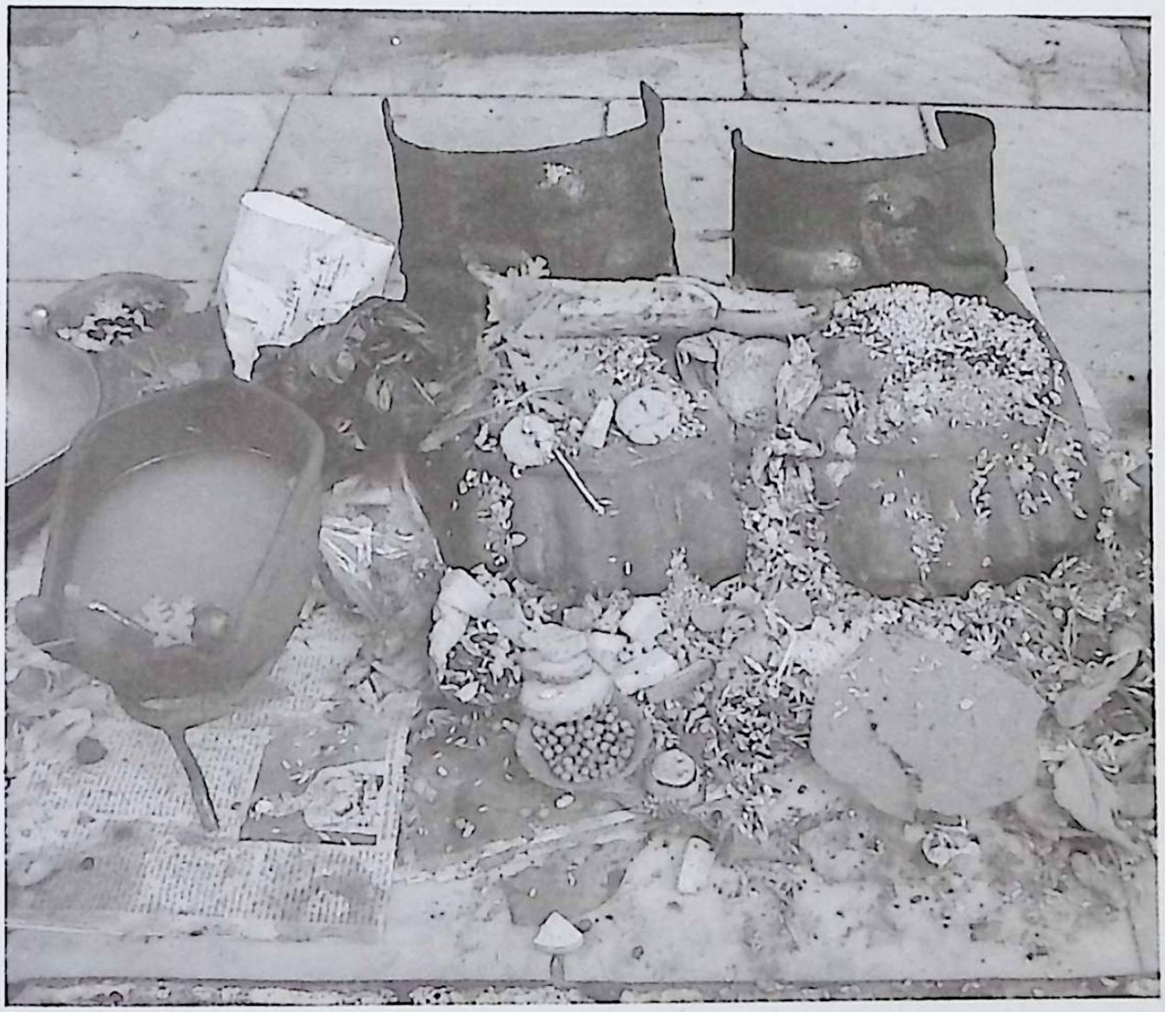

किपा २ : दर्शनया निंतिं तयातःगु मांकाःद्यःया पालि ।   स्रोत : क्षेत्रकार्य, ११३२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

किपा ४ : मांकाःद्यः देगःया न्ह्यःने लँय् दुगु लिच्छविकालीन चैत्य ।

स्रोत : क्षेत्रकार्य, ११३२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

किपा ५ : मांकाःद्यःया न्ह्यःने जवंखवं लँया दथुइ पञ्चकुमारी । स्रोत : क्षेत्रकार्य, ११३२

किपा ७ : थौकन्हय्याग मकांःद्यःया देगः । *स्रोत : क्षेत्रकार्य, ११३२*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लिधँसा

अमात्य, साफल्य (विसं २०५३), *टुँडिखेल वरपर विद्यमान स्मारक एवं देवस्थलहरू* । यँ : काठमाडौं महानगरपालिका ।

अमात्य, साफल्य (विसं २०५८), *श्री आकाश भैरवनाथ* । यँ : श्री आकाश भैरवनाथ मन्दिर जीर्णोद्धार समिति ।

अर्याल, मुकुन्दराज (अनु.), (विसं २०५९), *धर्मकोश संग्रह* । यँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

गौतम, शेखरसिंह (ईसं १९६९), *भरत खण्ड और नेपाल* । भारत : मानवजीवन संस्थान ।

जोशी, हरिराम (विसं २०४०), *हिन्दू देवी देवता* । यँ : सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

तुलाधर, मानदास (संक), (नेसं ११०१), *पुलांगु मे मुना* (काशीनाथ तमोट, संपा.) । यँ : नेपालभाषा परिषद् ।

दाहाल, पेशल, खतिवडा सोमप्रसाद (विसं २०५६), *नेपालको कला र वास्तुकला* । काठमाडौं : एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

पाण्डेय, जनार्दनशास्त्री (सं.), (ईसं १९६८), *महाकविकालिदास प्रणीतम् मेघदूतम्* । दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

पाण्डेय, राजबली (ईसं २००३), *हिन्दू धर्मकोश* (स्वंगूगु संस्करण) । लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।

पोखरेल, निर्मला (ईसं १९९९), 'महाकाल', *रोलम्बा*, १९(२), २३-२९ ।

पौडेल, नयनाथ (सं.), (विसं २०२०), *भाषावंशावली*, भाग-१ । यँ : नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय ।

पौड्याल, वीणा (विसं २०६०), *काठमाडौं उपत्यकाका प्रमुख उमामहेश्वर र भैरव मूर्तिहरू* । यल : साझा प्रकाशन ।

भट्टराइ, गोविन्दप्रसाद (विसं २०४१), *मूर्तिकला* । यँ : इल्या भट्टराई ।

मल्ल, कमलप्रकाश (नेसं ११००), *पूर्वज लुमंका:* । यँ : थ:नेया थकूजु खल: ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मुनंकर्मी, लीलाभक्त (विसं २०४१), *नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन*। यँ : भवानी केशरी मुनंकर्मी ।

योगी देवीनाथ (सं), (विसं २०१३), *देवमाला वंशावली*। यँ : सूरशम्सेर ज.ब.रा. ।

राजवंशी, शङ्करमान (सं), (विसं २०२७), *कान्तिपुर-शिलालेख-सूची*। यँ : राष्ट्रिय अभिलेखालय ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र (विसं २०३९), *नेपालको धार्मिक इतिहास*। यँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र (विसं २०३३), *शाहकालीन कला र वास्तुकला*। यल : साझा प्रकाशन ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र (विसं २०४७), 'नेपालमा पाशुपत सम्प्रदाय : एक अध्ययन', पेशलदाहाल (सं.), *नेपाली संस्कृति विषयक अग्रलेखहरू* (पृ. १-२६)। काठमाडौं : नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय शिक्षण विभाग, त्रिवि ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र (विसं २०५१) *काठमाण्डू शहर सांस्कृतिक अध्ययन*, भाग १ । यँ : अफिस अफ नेपाल एण्टीक्वेरी ।

लंसाल, देवीप्रसाद (सं.), (विसं २०२३), *भाषा वंशावली*, भाग-२ । यँ : नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय ।

वज्राचार्य, इन्द्ररत्न (विसं २०३९), 'महाकाल भैरव', *गोरखापत्र*, ८२ ।

वज्राचार्य, इन्द्ररत्न (विसं २०४१), 'सदर टुँडिखेल', *गोरखापत्र,* (आषाढ ७ गते) ।

वज्राचार्य, जुद्धरत्न (१११८), *तुंख्योया महाकालयागु संक्षिप्त परिचय*। यँ : सुनकेशरी वज्राचार्य ।

वज्राचार्य, धनवज्र (सं), (विसं २०१९), *पण्डित सुन्दरानन्द विरचित त्रिरत्न-सौन्दर्य-गाथा*। यँ : नेपाल सांस्कृतिक-परिषद् ।

वज्राचार्य, धनवज्र (विसं २०३०), *लिच्छविकालका अभिलेख*। यँ : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

वज्राचार्य, बद्रीरत्न (नेसं १०९३), *तुंख्योया महाकाल द्यो*। यँ : काश्यपरत्न वज्राचार्य ।

वज्राचार्य, बद्रीरत्न (नेसं ११०३), *स्वयम्भू महापुराण*। यँ : सानुमाया तुलाधर ।

वज्राचार्य, बद्रीरत्न (नेसं ११०९), *प्रसिद्ध वज्राचार्यपिनिगु संक्षिप्त विवरण*। यँ : हिराशोभा तुलाधर ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वज्राचार्य, यज्ञमानपति (नेसं ११२९), *वज्रयान परम्परामा योगिनीको भूमिका* । यैं : विरञ्चि मोती स्मृति गुह्य तारा कोष ।
वज्राचार्य, रत्नकाजी (नेसं ११००), *यैं देया बौद्ध पूजाक्रियाया हलंज्वलं* । यैं : नेपालबौद्ध प्रकाशन ।
वज्राचार्य, रत्नकाजी (सं), (नेसं १११६), *पुलांगु व न्हूगु चचा-मुना,* न्हापांगु ब्व । यैं : वृद्धिमान शाक्य व बद्रीमान शाक्य ।
वज्राचार्य, वर्णवज्र (नेसं १११९), *मणिशैलमहावदान* (निक्वःगु संस्करण) । यैं : आइतमान व नाति वज्राचार्य ।
वज्राचार्य, विजयराज (ईसं १९९४), 'नेपाल के सिद्ध वज्राचार्यों की जीवनीएवं कृतियाँ -३', *धीः*, *१७*, १२५-१३६ ।
वज्राचार्य, सद्धर्मराज (अनु.), (नेसं ११३१), *आर्य मञ्जुश्री नामसङ्गीति* । यल : रमेश महर्जन व सपरिवार ।
वज्राचार्य, हेराकाजी व पासापिं (नेसं १११३), *यशोधर महाविहार संघ* । यल : २५३७ औं बुद्धजयन्ती समारोह समिति, यशोधर महाविहार ।
वज्राचार्य, ज्ञानीराजा (नेसं ११२१), *श्री महाकालव्रतविधि व प्यम्ह योगिनी प्यम्ह करुणामयया बाखं* । यैं : कदमशोभा कंसाकार ।
वैद्य, जनकलाल (नेसं ११२२), *नेपालभाषाया प्राचीन काव्य सिर्जना* । यैं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
शर्मा गौतम, कुलचन्द्र (टीका.), (विसं २०२६), *अमरकोशः विद्वद्वरामसिंहविरचितः* । यैं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
शर्मा, युवराज (विसं २०६१), *तीर्थ पर्यटन* । काठमाडौं : लुम्बिनी ट्रेडिङ्ग एण्ड प्रिण्टिङ्ग हाउस प्रा:लि. ।
शाक्य, अमृतमान (नेसं ११२९), *नेसं ९३२ या वज्रवीर महाकालमन्त्रहृदयधारणी* । त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् लःल्हाःगु स्नातकोत्तर तगिंया अभिलेख सम्पादन प्रतिवेदन ।
शाक्य, कुमार (विसं २०४३), *काठमाण्डुका भैरव मूर्तिहरू : एक अध्ययन* । त्रिवि, नेपाली इतिहास, संस्कृति व पुरातत्व केन्द्रीय विभागय् लःल्हाःगु स्नातकोत्तर शोध-पत्र ।
शाक्य, खेमराज (नेसं १११८), 'श्री पद्मावती महाविहारय् च्वंगु वज्रवीर महाकाल', *सन्ध्या टाइम्स*, २ (तछलाथ्व ११ शुक्रवार) ।
शाक्य, मिलन (विसं २०५९), 'महाकाल', *गोरखापत्र* (फागुण १२) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शाक्य, राजु (विसं २०६६), *नेवार संस्कृतिमा पौभा चित्रकलाको भूमिका*। त्रिवि, नेपाली इतिहास, संस्कृति व् पुरातत्व केन्द्रीय विभागय् ल:ल्हा:गु स्नातकोत्तर शोध-पत्र ।

शाक्य, सुरेशज्योति (नेसं ११२०), *ख्वपदेया विहार वहीया जात:* । ख्वप : कुत: पिकाक ।

शाक्य, हेमराज (विसं २०२९), 'प्राचीन स्मारक र संस्कृतिप्रति श्री ५ महेन्द्रको पूर्ण आस्था', सत्यमोहन जोशी (सं.), *महेन्द्र-स्मृति-ग्रन्थ* (पृ. ४१४-४३३) । यँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

शाक्य, हेमराज (नेसं १११५), *अक्षेश्वर महाविहार पूचो छगू अध्ययन* । यल : वौद्धविहार संघ, अक्षेश्वर महाविहार ।

श्रेष्ठ, मञ्जु (विसं २०५७), 'महाकालको चर्चाको सन्दर्भमा स्वयम्भूको महाकाल,' *भ्वाइस अफ् कल्चर, ३*, ४५-४८ ।

सायमि, सन् (नेसं ११३२), 'टुँडिखेलस्थित श्री महाकाल', *वज्रयान*, ३(९), ३७-४१ ।

Bhattacharyya, Benoytosh (1958), *The Indian Buddhist Iconography* (Second Edition). Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay.

Bhattacharyya, Benoytosh (1968), *Sādhanamālā*, Vol. II (second edition). Baroda: Oriental Institute.

Chitrakar, Lok, 'Mahakala', http://www.artsofnepal.com/catalog/1/20/930b3/mahakala.html), Retrieved on 10 August 2012, Saturday.

Dowman, Keith (1981), 'A Buddhist Guide to the Power Places of the Kathmandu Valley', *Kailash*, *8*(3-4), 183-291.

I–Tsing (1966), *A Record of Buddhist Religion as Practised in India and the Malay Archipelago*. Tr. J. Takakusu (Reprint). Delhi: Munshiram Manoharlal.

Kumar, Nitin, 'The Many Forms of Mahakala: Protector of Buddhist Monasteries.'http://www.exoticindia.com. Retrieved on 7 July 2012, Saturday.

Lewis, Todd (2000), *Popular Buddhist Texts from Nepal: Narratives and Rituals of Newar Buddhism*. Albany: State University of New York Press.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Liebert, Gosta (1986), *Iconography of the Indian Religions: Hinduism-Buddhism-Jainism*. Second Edition. Delhi: Sri Satguru Publications.

Locke, John K. (1985), *Buddhist Monasteries of Nepal: A Survey of the Bahas and Bahis of the Katmandu Valley*. Kathmandu: Sahayogi Press.

Mani, Vettam (1975), *Puranic Encyclopaedia*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Matsushita, Emi (2001), *Iconography 'of Mahakala*. MA Thesis, Ohio University.

Petech, Luciano (1984), *Mediaeval History of Nepal (c. 750-1482)*, (Second Edition). Roma: Istituto Italiano Il Medio Ed Estremo Oriente.

Shakya, Milan R. (2008), *The Cult of Bhairav in Nepal.* Delhi: Rupa & Co.

Shakya, Min Bahadur (1994), *The Iconography of Nepalese Buddhism*. Kathmandu: Handicraft Association of Nepal.

Slusser, Mary S. (1998) ,*Nepal Mandala: A Cultural Study of Kathmandu Valley* (Reprint). Kathmandu: Mandala Book Point.

Stablein, William G. (1976), *The Mahakal Tantra: A Theory of Ritual Blessings and Tantric Medicine*. PhD Dissertation, Columbia University.

'Mahakala', http://en.wikipedia.org/wiki/mahakala.Retrieved on 14 June 2012, Saturday.

Monier-Williams, Monier (1997), *A Sanskrit-English Dictionary* (Reprint). Delhi:Motilal Banarsidass.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विमलप्रभा वज्राचार्य

थाय्बाय् : नःत्वाः, यल

बुदिं : नेसं १०७६

मां : पूर्णप्रभा वज्राचार्य

अबु : पद्मश्रीवज्र वज्राचार्य

श्रीमान : वंशीधर वज्राचार्य

शिक्षा : नेपालभाषा स्नातकोत्तर

कृति : बेलायतया लुमन्ति (यात्रा वृत्तान्त)
इलय्व्यलय् थी थी पत्रिकाय् नेपालभाषाया बाखं प्रकाशित

सिरपाः : चम्पा-टंक विलास- बिजु नेवाः हःपाः सिरपाः ११३१
(नेपालभाषा मिसा खलः, जमः, यैंपाखें)

सम्पर्क : ५५३३०२५ (छें), ९८४९४५१८९३ (मोबाइल)
इमेल - prabhabimal@gmail.com

आबद्ध

आजीवन सदस्य : नेपाल बौद्ध परिषद्

: नेपालभाषा परिषद् (कार्यकारी दुजः)

साधारण सदस्य : नेपाल लोक साहित्य परिषद्

आजीवन सदस्य : सामाजिक क्रिया सञ्जाल-नेपाल (सचिव)

भ्रमण : भारत, अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स

मू : २५०/-

पिकाकः

वंशीधर वज्राचार्य

नःत्वाः - २०, यल महानगरपालिका ।

9789937059725